Poona Oriental Series No. 50

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीतः

॥ भामिनीविलासः ॥

पण्डितहरदत्तशर्मकृतया चषकाख्यया टीकया समेतः

BHĀMINĪVILĀSA

OF

PAṆḌITARĀJA JAGANNĀTHA

Critically edited with his own commentary called 'Caṣaka' in Sanskrit and Translation and Notes in English

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph.D.
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT
S. D. COLLEGE, CAWNPORE

POONA:
ORIENTAL BOOK AGENCY
1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

			Rs. As.
1.	Padmapurāṇa and Kālidāsa.	...	2—0
2.	Jayamaṅgalā.	...	2—0
3.	Saduktikarṇāmṛta.	...	10—0
4.	Sāṅkhyakārikā—Gauḍapādabhāṣya.	...	2—0
5.	Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudī.	...	3—0
6.	Kāvyaprakāśa	...	3—0
7.	Bhāminivilāsa	...	2—0

Printed by : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., at the Samarth Vidyalaya's 'Samarth Bharat Press', 947 Sadashiv Peth, Poona 2.

Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency, Poona 2.

INTRODUCTION

The Text

The text of the *Bhāminīvilāsa* is printed here on the basis of the following printed editions :—

1. L. R. Vaidya's edition, Bombay, 1887.
2. S. M. Paranjape's edition, Poona, 1895.
3. Śeṣādri edition, Bombay (no date given).
4. Bal's edition with Mahādeva Sūri's Gloss, Bombay, 1895.
5. Nirṇayasāgara edition with Acyutarāya's commentary, Bombay, 1933.
6. Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara, Bombay, 1916.

Before fixing any reading, I have taken into consideration the readings of these editions as well as those which are given in their foot-notes. In the Notes appended at the end of the book the various readings and their propriety or otherwise have been fully discussed.

Traditions about the Author

In spite of the fact that the author Jagannātha Paṇḍitarāja flourished as late as about the 17th century A.D., we have no historical account or authentic tradition on which we can base his life. A considerable mass of traditions has sprung round him and it is well nigh impossible in the present state of our knowledge to differentiate fact from fiction. Some of these traditions are given below.

1. Jagannātha came from Tailaṅga country and

started a school at Jaipur.[1] Once upon a time a Kazi came to Jaipur and challenged the pandits of the place to a debate. None could meet his challenge, but Jagannātha studied the muslim religious books and defeated the Kazi on his own ground. The Emperor of Delhi hearing of our poet's fame invited him to Delh and granted him his patronage. The poet there fell in love with a muslim girl[2] whom he married and spent his youth at the Moghul capital. In his old age he went to Benares but he was excommunicated by pandits like Appayadīkṣita on the ground that he was contaminated by the contact of a muslim woman. Being very much distressed at it Jagannātha went to the Ganges and seated on the Ghāt stairs began to sing the praise of Gaṅgā in extempore verses. These verses are known by the name of Gaṅgālaharī. The mother Gaṅgā was very much pleased by his devotion and began to rise

1. Pandit Durgāprasāda says that the Jaipur-Jagannātha, who was a Mahārāstra brahmin, is different from our author. The descendants of Jaipur-Jagannātha are still found in Brahmapurī near Jaipur. He composed the following works in 1731 A.D. at the instance of the Rajput King of Jaipur--सिद्धान्तसम्राट्, सिद्धान्तकौस्तुभ, and रेखागणित (a translation of Euclid). The Maharaja of Jaipur, named Savāi Jaisiṁha, was born in 1688 A.D. and ascended the throne in 1700. He performed an *as'vamedha* sacrifice in 1714 and died in 1728 A.D.

2. Jagannātha is alleged to have composed the following verses about the muslim girl—

यवनीरमणी विपदः शमनी कमनीयतमा नवनीतसमा ।
उहिकहिवचोऽमृतपूर्णमुखी स सुखी जगतीह यदङ्कगता ॥
यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथंचित् ।
अवनीतलमेव माधु मन्ये न वनी माघवनी विनोदहेतुः ॥
न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ॥

one step at the end of each verse. After the 52nd verse the river took the poet and his muslim wife in her lap and carried away both of them in her current.

2. When Jagannātha lived under the patronage of Akbar, Emperor of Delhi, he married a muslim girl named Lavaṅgī. After some time the wife died[3] and Jagannātha in his sorrow for her, went to live at Benares. But he was insulted by the pandits of Benares. At this the poet went to the river Ganges and after having praised Gaṅgā by means of his Gaṅgālaharī leaped into its rain-swollen current.

3. When Jagannātha was enjoying the favours of the royal court at Delhi he received an invitation from some ruling Prince. To the invitation he sent the following reply:[4]

"Either the Lord of Delhi or the Lord of the Universe can fulfil (my) desires. Favours granted by other kings can only suffice for vegetables or salt."

4. Jagannātha had performed austerities to please a Goddess who granted him the following boon:[5]

"Roam till the land of Kurus (in the North) and do not doubt your success in debates with your oppo-

---

3. करुणाविलास of our book is said to have been inspired by this sad event. On this Pandit Durgāprasāda pertinently remarks that we should infer from the following verse that the poet lost his son also—

अपहाय सकलबान्धवचिन्तामुद्वास्य गुरुकुलप्रणयम् ।
हा तनय विनयशालिन् कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ॥

Rasagaṅgādhara, p. 33

4. दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः ।
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ॥

5. आकुरुदेशं विचरेर्मा कुरु परवादनिर्जये शंकाम् ।
स्वीकुरु वरमेकं मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥

nents; but, my child, accept one boon from me and explain the S'āstras."

5. Haridīkṣita, the teacher of the celebrated Nāgeśabhaṭṭa, went to Delhi and challenged Jagannātha. The poet feared him and his superior scholarship. He tied a charm round his arm and next day defeated the opponent Haridīkṣita. The great grammarian was very much vexed and disappointed and on returning home he resolved either to destroy himself or vanquish Jagannātha. Through the help of some divinity he defeated Jagannātha next day.

6. Jagannātha became a renowned pandit through the favour of the mother Gaṅgā. Then he went to Delhi and described his poverty-ridden condition in the following verse before the Emperor.

शीतार्ता इव संकुचन्ति दिवसा नैवाम्बरं शर्वरी
शीघ्रं मुंचति किं च हुतभुक्कोणं गतो भास्करः ।
त्वं चानङ्गहुताशभाजि हृदये सीमन्तिनीनां गतो
नास्माकं वसनं न वा युवतयः कुत्र व्रजामो वयम् ॥

He received the royal patronage and had relations with a muslim girl. He never married her. From the above verse, it is evident that when he came to Delhi he was unmarried.[6]

Of all the incidents mentioned above, the only things about which we can be absolutely sure, are that our poet had a patron in some Moghul Emperor and that he had some relationship with a muslim girl.

His parentage and date.

Jagannātha was a Tailaṅga brahmin from South India. He was born in Veginā̄ḍa family and his father's

6. According to Acyutarāya, the verse शीतार्ताः, etc., indicates that the poet had no wife when he came to the Court of the Emperor of Delhi.

name was Perubhaṭṭa. The father of our poet studied Vedānta under Jñānendrabhikṣu, Nyāya and Vaiśeṣika under Mahendra, Pūrva-Mīmāṁsā under Khaṇḍadeva and the Mahābhāṣya under Vīreśvara Śeṣa. Jagannātha's mother's name was Lakṣmī. He studied mostly under his own father. In his youth he visited the court of Emperor Shah Jehan and obtained from him the title of Paṇḍitarāja.[7] He enjoyed the patronage of the Emperor and that of his son Dara Shikoh.

It is a mistake to think that our poet lived in the reign of Akbar. In one of his verses[8] Jagannātha praises

---

7. " तैलंगान्वयमंगलालयमहालक्ष्मीदयालालितः ।
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्ललाटंतपः ॥
संतुष्टः कमताधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णनं ।
श्रीमत्पंडितराजपंडितजगन्नाथो व्यधासीदिदम् ॥ " प्राणाभरण 52.

" मूर्तिमतेव नबाबासफखानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवाकिवाङ्मनःकायेन माथुरकुलसमुद्रेंदुना रायमुकुंदेनादिष्टेन सार्वभौमश्रीशहाजहांप्रसादाधिगतपंडितराज-पदवीविराजितेन तैलंगकुलावतंसेन पंडितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत ॥ " *Āsafavilāsa, Introduction.*

" श्रीमज्ज्ञानेंद्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपंचः ।
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ॥
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं ।
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥ "

" पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥ "

रसगंगाधर, *Introduction*, p. 2.

8. " श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मषीसंगमात्कुत्र जातः
सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथमभूत्तज्जलं कज्जलाभम् ।
व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिरमणरिपुक्षोणिभृत्पक्ष्मलाक्षी-
लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसारतां सर्वतः संगमेन ॥ " रसगंगाधर, p. 52 1

Nūradīn which name Mr. Vaidya indentifies with Nuruddin Muhammad Jehangir. On this Mr. Vaidya conjectures that Jagannātha lived in the reign of Jehangir also. But I am inclined to think that our poet here praises the father of his patron Shah Jehan. It seems rather unlikely that Jagannātha should have lived so long a life as to enjoy the patronage of three generations.

Now, with regard to the incident that Haridīkṣita, teacher of Nāgeśabhaṭṭa, had challenged Jagannātha, it has been suggested by Mr. Vaidya, on the testimony of Dr. Kielhorn (who thinks that Haridīkṣita must have lived in about 1750 A.C.), that Haridīkṣita and Jagannātha could not have been contemporaries. But, as pointed out by the late Pandit Durgāprasāda (Rasagaṅgādhara, introduction p. 6), the approximate date of Nāgeśabhaṭṭa is 1706 A.D. The following table given by P. Durgāprasāda makes the position still clearer.

शेषश्रीकृष्णः

भट्टोजिदीक्षितः (शिष्यः)	शेषवीरेश्वरः (पुत्रः)
वीरेश्वरदीक्षितः (पुत्रः)	पंडितराजजगन्नाथः (शिष्यः)
हरिदीक्षितः (पुत्रः)	०
नागेशभट्टः (शिष्यः)	०

Thus, it is just possible that Jagannātha and Haridīkṣita were contemporaries. Again, from the benedictory stanza of Nāgeśa in the beginning of his gloss on Rasagaṅgādhara नत्वा गंगाधरं मर्मप्रकाशं तनुते गुरुम् we learn that Gaṅgādhara was one of the teachers of Nāgeśa. In a Ms. of the Subhāṣitahārāvalī, an anthology of Sanskrit poets by Hari Kavi we come across two verses

of Jagannātha in which Gaṅgādhara is mentioned. They are—

वितण्डाहेत्वाद्यैरतिविततवाक्यैरपि नृभिः, नं जेयोऽसौ विद्वज्जनसदसि गंगाधरबुधः। पुरारिप्रोच (च्च) ज्वजटिलो(?) द्धूनितशिर, स्तरङ्न्यंभः-पूरोपमवचनवाचालि [त] मुखः ॥ fol. 33a, 122.

उरस्यस्य भ्रश्यत्कबरभरनिर्गत्सुमनसः, पतन्ति स्वर्बालाः स्मरपरवशा दीनमनसः। सुरास्तं गायन्ति स्फुरिततनु गंगाधरमुखा,–स्तवायं दृक्पातो यदुपरि कृपातो विलसति ॥ fol. 67 a, 599.

(The last verse is from Jagannātha's Lakṣmīlahari, 3.)

I am inclined to identify this Gaṅgādhara with Gaṅgādhara the teacher of Nāgeśa. Now, if one teacher of Nāgeśa can become Jagannātha's contemporary then there is strong reason to suppose that the other was also one.

Jagannātha, therefore, lived in the middle of the 17th and the beginning of the 18th century A.D.

His works.

1. *Piyūṣalaharī* or *Gaṅgālaharī*, the well-known poem in praise of Gaṅgā. It is very popular and has been printed many times at different places.

2. *Sudhālaharī*, a short poem of 30 verses in praise of the god Sun, printed in K. M. I, pp. 16–22.

3. *Amṛtalaharī*, a short poem of 11 verses in praise of the goddess Yamunā, printed in K. M. I, pp. 99–101.

4. *Karuṇālaharī*, a poem of 60 verses in praise of god Viṣṇu, printed in K. M. II, pp. 55–61.

5. *Lakṣmīlaharī*, a poem of 41 verses in praise of goddess Lakṣmī, printed in K. M. II, pp. 104–111.

6. *Yamunā-varṇana*, a prose work which is not yet found. We find only two quotations from it in Rasa-gaṅgādhara.

" तनयमैनाकगवेषणलंबीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानया भगवत्या भागीरथ्याः सखी ॥ " P. 19.

"रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति । अवारितप्रवाह-सुवारितप्रवाहा ॥ " P. 128.

7. *Āsafa-vilāsa*, in praise of Nawab Asaf Khan, probably identical with Khan Khanan of Shah Jehan. Only two quotations from this work are found in Rasagaṅgādhara pp. 166 and 457.

8. *Prāṇābharaṇa*, a poem in 53 verses with the author's own gloss in praise of Prāṇanārāyaṇa, king of Kāmarūpa, published in K. M. I, pp. 79–90.

9. *Jagadābharaṇa*, P. Durgāprasāda, in his introduction to Rasagaṅgādhara, says that it is a panegyric on Dara Shikoh and that this poem is identical with Prāṇābharaṇa, with the name of Dara inserted in place of Prāṇanārāyaṇa. According to the late Mr. S. M. Paranjape, who examined a Ms. of this poem, the poem in this form must have been intended for the Rajput prince Jagatsiṁha, son of Rāṇā Karṅasiṁha of Udaipur. Rāṇā Karṇasiṁha died in 1628 A.D. This conclusion of Mr. Paranjape is based upon the following last verse and the colophon found in the Ms.

तैलंगान्वयमंगलालयमहालक्ष्मीदयालालितः
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्ललाटंतपः ।
श्रीराणाकलिकर्णनंदनजगत्सिंहप्रभोर्वर्णनं
श्रीमत्पंडितरायसत्कविजगन्नाथो व्यतानीदिदम् ॥

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतैलंगकुलावतंसश्रीपेरम-भट्टसूरेस्तनयेन विनिर्मितं जगदाभरणाख्यं जगत्सिंहवर्णनम् ॥

Mr. Paranjape adds—"But as the line, दुग्धाब्धे भवता, etc., is found in the R. G. as दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दिल्लीधरावल्लभः, it is likely that the copy seen by Pandit Durgāprasāda might have got some expression pointing out to Dara. Still it should be remembered that the name Jagadābharaṇa suits well with the description of Jagatsiṁha only."

10. *Citramīmāṁsā-khaṇḍana*, a collection of those faults which Jagannātha found with Appaya Dīkṣita's views as described in Citramīmāṁsā and which are scattered in Rasagaṅgādhara. The book is published in the K. M. Series.

11. *Manoramā-kucamardana*, a work on grammar devoted to a criticism of Manoramā, Bhaṭṭojidikṣita's commentary on his own Siddhānta-Kaumudī. The work is still in a Ms. form.

12. *Rasagaṅgādhara*, an incomplete work on rhetorics which suddenly breaks down in the midst of Uttara *alaṁkāra*. It is the masterpiece of Jagannātha in which he shows his mastery of logic, subtle thinking, perspicuity of style and a wonderful grasp and insight in the *alaṁkāra-s'āstra*. It is a pity that the author left it incomplete, otherwise it would have entirely eclipsed even Mammaṭa's Kāvyaprakāśa. Although there are many guesses as to why it was left incomplete, but most probably it is due to author's unexpected death. The work is published in the K. M. Series with Nāgeśabhaṭṭa's commentary.

13. *Bhāminīvilāsa*, a beautiful *kāvya* in four chapters—*Prāstāvikavilāsa*, *S'ṛṅgāravilāsa*, *Karuṇavilāsa* and *S'āntavilāsa*. According to Nāgeśabhaṭṭa the poem was written before the author composed his Rasagaṅgādhara and it served as a store-house from which he drew his illustrations. In Rasagaṅgādhara we read—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किंचित् ।

On this Nāgeśa says—

तत्तदलंकारादिलक्ष्यत्वयोग्यं काव्यं भामिनीविलासाख्यम् ॰

But it is better to understand the word *kāvya* in the sense of poems in general.

There is a very great discrepancy with regard to the number of verses in this work. Messers Seshadri and Vaidya give 129 verses in the first, 183 in the second, 19 in the third and 45 in the fourth *vilāsas*. The total number of verses in their editions comes to 376. But the texts of Messers Paranjape, Bal and Acyutarāya Modak (as published in the Nirṇayasāgara edition) give 101 in the first, 102 in the second, 19 in the third and 32 in the fourth *vilāsas*. I follow their arrangement in this edition. The total number of verses here comes to 254. The extra verses are given in the appendix. For the detailed discussion over this point I would refer the readers to the excellent introduction given by Mr. Paranjape. Thus, we get an excess of about 121 verses. Out of these about 100 are not found in the Rasagaṅgādhara. Although these verses are nowhere found in the name of another man, yet I very much doubt that they are from Jagannātha's pen.

Now let us examine the following verses from Bhāminīvilāsa and compare them with the verses found in the *Bhāvavilāsa* and *Anyoktimuktālatā*.

Bhāminī Vilāsa

पुरा सरसि मानसे विकचसारसा-
लिस्खलत्-
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं
वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदने-
कभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं
वर्तताम् ॥ २ ॥
यैस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजिह्वैर-
सेव्यतां नीतः ।

Anyokti Muktālatā

आस्ते रोहत्कनककमले केलिपात्रे
मृडान्याः
खेलन्हेलोन्मदमधुकरीमानसे मानसे
यः ।
भेकोद्रेकप्रणयिनि वलद्वाल-
जम्बालजाले
स स्यादुत्कः परिमितजले पल्वले
किं मरालः ॥ १४ ॥
कान्तिर्लोचनवर्तिरद्भुतमयी
मूर्तिर्महत्सौरभं

Bhāminī Vilāsa

तानपि वहसि पटीरज किं कथया-
मस्त्वदीयमौन्नत्यम् ॥ १९ ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य
देवतरुकुसुमे ।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वांछसि चेद्
भ्रमर धन्योऽसि ॥ २० ॥

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः
किं कृष्णसार खलु खेलसि कानने-
ऽस्मिन् ।
सीमामिमां कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ-
मुक्तामयीं हरिविहारवसुं-
धरायाः ॥४७॥

Anyokti Muktālatā

निष्यन्दोऽथ सुधाकरादपि
सुधास्यंदादपि ह्लादकः ।
सर्वोऽयं विरलो जगत्यपि
गुणग्रामोऽभिरामो हहा
पश्योत्तंसभुजंगसंगमजुषः श्रीखंड ते
खंडितः ॥ ७२ ॥

येनास्तः कमलाविलासकमले
किंजल्कपानोत्सवो
यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे
तथा शार्ङ्गिणः ।
तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिहः-
कुत्राप्यहो न स्थिति-
र्न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो
विस्मयो न स्मयः ॥ २६ ॥

अद्रिद्रोण्यां निवस दिवसं
जातलीलानुषंगै-
रंगैर्मा स्म स्मयतरलितैरंग सारंग
रंगः ।
दर्पद्वारं द्विरदकदनोदग्रपाणिर्यदग्रे
प्रत्यासन्नो वनविहरणक्रीडया
कुंजरारिः ॥ १२ ॥

Bhāminī Vilāsa

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगंडाः
करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः
खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां

Bhāvavilāsa

येन शैशवपदे मदेभराड्-
गंडसीमनखरैर्विखंडितम् ।
यौवनोत्सवमवाप्य केसरी
केषु दर्शयतु सोऽद्य
पौरुषम् ॥ १०४ ॥

Bhāminī Vilāsa	*Bhāvavilāsa*
पुनरयं नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥ १ ॥	
येनामंदमरंदे दलदरविंदे दिनान्यनायिषत । कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ९ ॥	नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वांछसि । चंचलत्वमिह चंचरीक ते सहजं कथमिदं विमोक्ष्यसि ॥४१॥
नापेक्षा न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च संगतिः । तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ ३७ ॥	कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः कस्माद्वा जलधारयैव धरणिं धाराधरः सिंचति । श्रामं श्राममयं च नन्दयति वा कस्मात् त्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ २६ ॥

This comparison will clearly show that not only the ideas but even the phraseology is common between Bhāminīvilāsa, Bhāvavilāsa and Anyoktimuktālatā. The author of Anyoktimuktālatā is Śambhu Mahākavi who flourished in the reign of king Harṣa of Kashmir (1088-1100 A.D.). Now, this similarity goes against the contention of Jagannātha; *viz.*, निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किंचित्, unless we understand that Jagannātha has not borrowed any complete verse of any author, although he may have done the शब्दापहार or अर्थापहार. As regards Bhāvavilāsa, its author Rudra Nyāya-Vācaspati flourished in the reign of king Bhāvasiṁha of Jaipur, who was a contemporary of Akbar. Those who believe

Jagannātha to be a contemporary of Akbar might well accuse Rudra Kavi as having borrowed from Jagannātha. Hence, in spite of our author's care and anxiety expressed in दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया। मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया॥ the essence, if not the actual verses, was stolen from Bhāminīvilāsa. Again, if the verses यवनी नवनीतकोमलांगी, etc., quoted in the footnote 2 above, are supposed to have been those of Jagannātha then they ought to have been incorporated in the Bhāminīvilāsa. When Paṇḍitarāja made this Bhāminīvilāsa as a sort of box to protect his verse-jewels, then he ought to have placed them here. Why he forgot to do so can be explained only when we suppose that they are not written by him. But if our Paṇḍitarāja is put in Shah Jehan's reign (as there is every evidence to show), then he himself cannot be free from the guilt of काव्यापहार.

As a poet Jagannātha stands second to Kālidāsa only. His pride about his learning is not without justification. His style is full of perspicuity (*prasāda*) and he has wonderfully succeeded in combining the *rasas* and *alaṁkāras* without in any way undermining the former. It is easy to depict a *rasa* or *rasas* in a long poem, but to do it, and that also successfully, in *muktakas* (single verses) is an art of highest excellence. His Bhāminīvilāsa was written perhaps in honour of hi wife Bhāminī, although there are many scholars who dispute this view.

I have derived much help from the edition of the late Mr. S. M. Paranjape in preparing the Notes. I also owe a deep debt of gratitude to Dr. N. G. Sardesai for help rendered to me in various ways.

HAR DUTT SHARMA.

LIST OF ABBREVIATIONS

नि० Nirṇayasāgara edition of Bhāminvīlāsa with Acyutarāya Modak's Commentary.

र०—Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara.

शे० —Bhāminīvilāsa, edited with Sanskrit Commentary by Śeṣādri Śarmā, son of Subrahmaṇya. Indian Printing Press, Bombay.

वै०- L. R. Vaidya's edition of Bhāminīvilāsa. Bombay 1887.

बा०—Bhāminīvilāsa, with the Sanskrit Commentary of Mahādeva Sūri Dīkṣita Paṇḍitarāja, edited by B. G. Bal, Bombay, 1895.

प० —Bhāminīvilasa, edited by S. M. Paranjape Poona, 1895.

R. G.=Rasagaṅgādhara.

U. R.=Uttararāmacarita.

P. R.=Prasannarāghava.

Bh.=Bhartṛhariśatakas.

Pt.=Pañcatantra.

Kuv.=Kuvalayānanda.

S.=Śakuntalā.

Sk.=Siddhāntakaumudī.

Ku.=Kumarasaṁbhava.

Chan.=Chāṇakyaśataka.

॥ श्रीः ॥

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीतः

॥ भामिनीविलासः ॥

प्रास्ताविक-अन्योक्ति-विलासः ।

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः[1] ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं[2] प्रकटयतु[3] कस्मिन्मृगपतिः ॥ १ ॥

[1] प०–A. वनमृगाः । [2] बा०–पाटिन्यं । [3] प०–H. बा०–प्रकटयति ।

संसाराब्धिगभीरवारितरणं वाञ्छन्ति ये मानवा
जानन्तो भयदानपीह विषयांस्त्यक्तुं न दैन्यात्क्षमाः ॥
भक्तानां भवदुःखमूढमनसां तेषामनुक्रोशवान्
कल्याणं तनुतामुमार्धतनुभाग्देवः सदा शङ्करः ॥
भृगुकुलसूर्यात्ताताच्छङ्करदत्तेति नामभाजोऽहम् ।
सम्प्राप्तसकलविद्यो व्याख्यां वितनोमि हरदत्तः ॥
वाणी पण्डितराजस्य मधुरा मधुनोऽपि या ।
तस्याः पानाय लघुशो व्याख्यानं चषकं मम ॥
दण्डान्वयः पाठभेदाः शब्दाः पर्यायभाजिनः ।
अलङ्काराश्च भावार्थो व्याख्यानेऽस्मिन्निबोधत ॥

इह खलु पण्डितराजो जगन्नाथो दत्तपरकृतोदाहरणेभ्यो मम्मटादिभ्यः साहित्यकारेभ्यः स्ववैलक्षण्यं प्रतिपिपादयिषुः स्वनिर्मिते रसगङ्गाधरे आत्मविरचितान्येव पद्यान्युदाजहार। किन्तु तदानीन्तनेषु पण्डितंमन्येषु काव्यचोरणप्रथां परां कोटिमारूढां पश्यन् स्वकाव्यापहारभिया जगन्नाथो ग्रन्थमिममग्रथ्नात् । उक्तं चानेनैव ग्रन्थस्यान्ते—

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया ॥

अत्र सत्यप्येतादृशे प्रयत्ने तत्काव्यापहारोऽन्यकृतकाव्यनिवेशश्चास्मिन्नेव ग्रन्थे समजनि तत्सर्वमस्माभिर्भूमिकायां प्रतिपादितत्वान्नात्र पुनराख्यायते ।

दिगन्त इति ॥ मदमलिनगण्डाः । मदेन मलिनाः गण्डाः कपोलाः येषां ते । करटिनः गजाः । करटो गजकपोलः । दिगन्ते । दिशां अन्ते अतिदूरे इत्यर्थः । न तु प्राच्यादिदिक्प्रान्ते । श्रूयन्ते । न तु दृश्यन्ते इत्यर्थः । तेषां सिंहभयात्पलायितत्वात् । करिण्यः हस्तिन्यः । स्त्रीत्वात् कारुण्यास्पदम् करुणास्थानम् । दयायोग्या इत्यर्थः । मृगाः असमशीलाः । असमं अतुल्यं शीलं स्वभावो येषां ते । नहि ते सिंहवत् पराक्रमस्वभावाः किन्तु भीरवः अतः तुच्छा एव । इदानीं एवं गते । अयं मृगपतिः सिंहः । अस्मिन् लोके । अनुपमशिखानाम् । अनुपमाः असाधारणाः शिखाः अग्रभागाः येषां तेषाम् । अत्यन्ततीक्ष्णाग्रभागानां इत्यर्थः । नखानाम् । पाण्डित्यं विदारणादिचातुर्यम् । पुनः । कस्मिन् प्रकटयतु । ये खलु मदोन्मत्ताः अत एव च योद्धुं योग्याः हस्तिनः ते भयात् पलाय्य दूरं गताः न ते प्रत्यक्षं दृश्यन्ते । करिणीनां च स्त्रीत्वात् न तासु सिंहस्य विक्रमः शोभते अपि तु अनुकम्पैव । मृगाश्च अत्यर्थं भीरुत्वात् तुच्छा एव । एवं गते सति सिंहोऽयं कुत्र स्वविक्रमं दर्शयेदिति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—ये खलु पाण्डित्याभिमानिनः ते तु नाम श्रुत्वैव मदीयं दूरं पलायिताः । स्त्रीकविषु च दयैव शोभते न ताभिः सह शास्त्रार्थः अन्ये च अल्पश्रुताः अतुल्यबलत्वात् उपेक्षितुमेव योग्याः । ईदृश्यामवस्थायां न कोऽपि पुरतः स्थातुं योग्यो विद्वान् उपलभ्यते येन सह शास्त्रविवादः क्रियेत । सर्व एव पराजिताः इत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारः । तस्य लक्षणं काव्यप्रकाशे — "अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया" इति । अत्र अप्रस्तुतेन मृगपतिना स्वसदृशः प्रस्तुतः पण्डितः कश्चित् गम्यते । पद्येऽस्मिन् शिखरिणीवृत्तम् । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति लक्षणम् । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् (पृ० ४०२) ॥ १ ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

पा०—'शालि॰' इति टीकायाम् ।

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं । मानसे तन्नामके सरसि सरोवरे । विकचसारसालिस्खलत्परागसुरभीकृते विकचानि प्रफुल्लानि सारसानि सरसि भवानि कमलानि । तेषां आलिः पङ्क्तिः । तस्याः सकाशात् स्खलन् अधःपतन् । परागः पुष्परेणुः । तेन सुरभीकृते वासिते । पयसि जले । यस्य राजहंसस्य । वयः आयुः । यातं व्यतीतम् । सः । मरालकुलनायकः मरालानां हंसानाम् । कुलं समूहः । तस्य नायकः स्वामी राजहंसः । मिलदनेकभेकाकुले मिलन्तः एकीभवन्तः । भेकाः मण्डूकाः । तैः आकुले व्याप्ते । पल्वलजले पल्वलं अल्पसरः तस्य जले । अधुना कथं केन प्रकारेण । वर्ततां वासं करोतु । इति रे कथय । येन राजहंसेन कमलानां रजसा सुगन्धिते मानससरोवरस्य जले स्वकीयं पूर्वं वयः गमितं सोऽधुना मण्डूकैः परिपूर्णे अल्पजले लघुसरसि कथं जीवनं निर्वाहयतु—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—येन खलु केनचित् महाभागेन कस्मिंश्चित् रमणीये प्रदेशे पूर्वं दिवसाः सुखेन नीताः, स यदि अधुना नीचप्रदेशे वाचालानां च सङ्गतौ पतितः तर्हि शेषान् दिवसान् महता कष्टेनातिवाहयिष्यति । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारः। लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्र अप्रस्तुतेन राजहंसेन पूर्वमनुभूतसुखः किन्त्वधुना व्यसनपतितः कश्चित् महापुरुषः गम्यते । पृथ्वी च वृत्तम् । लक्षणं तु—“ जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ” । एतदपि पद्यं रसगङ्गाधरे पठ्यते (पृ. ४०३) ॥ २ ॥

तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे[1]
मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना ,
धातः किं नु[2] विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः॥३॥

[1] र०—चकोरव्रजे । २. र०—तु ।

तृष्णेति ॥ भ्रान्तः हे ब्रह्मन् । तृष्णालोलविलोचने तृष्णया चन्द्रिकायाः पिपासया । लोले चञ्चले उत्सुके इत्यर्थः । विलोचने नयने । यस्य तस्मिन् चकोरीगणे चकोरीणां समूहे । स्त्रीत्वात् अतिकरुणार्हे इत्यर्थः । प्राचीं पूर्वां दिशम् । कलयति स्वीकुर्वति पश्यति सति । किं च कैरवकुले कैरवाणाम् । यानि चन्द्रो विकासयति एताद्दशानां श्वेतकुमुदानां समूहे । मौनं मुकुलितत्वं । मुञ्चति सति । विकसति सति इत्यर्थः । कामे धनुः धुन्वति टंकारेण कम्पयति सति । अथ च । मानवतीजनस्य मानः अपराद्धं प्रियं प्रति रोषः । स अस्या अस्तीति मानवती । तासां समूहस्य । माने क्रोधे । स्वपदि तत्क्षणं । प्रस्थातुकामे गन्तुकामे सति । अधुना एताद्दशे व्यतिकरे । विधौ चन्द्रे । धाराधराडम्बरः धाराधराणाम् मेघानां । आडम्बरः विस्तारः विधातुं कर्तुम् । उचितः योग्यः । किं नु । हे धातः सति चन्द्रोदये चकोर्यः हर्षिताः, कुमुदानि विकसितानि, कामः उद्दीपितः, तथा मानिनीनां मानः विगलितः भविष्यति । प्रतीक्षमाणेष्वेतेषु तं आसन्नं चन्द्रोदयं यत् त्वं मेघानां विस्तारेण वारितवानसि न तत् त्वया शोभनं कृतं–इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–सर्वेषां आनन्ददायकः नवं चाभ्युदयं गच्छन् यदि कश्चित् राजकुमारः केनापि दुष्टेन, भगवता कृतान्तेन वा परिभूयते न तत् शोभनम् । तत्र विधेः दोषः–इति । श्लोकोऽयं रसगङ्गाधरे असूयाख्यस्य भावस्योदाहरणे पठ्यते (पृ० ९५–९६) । अत्र हि कविना उच्छृंखलं विधातारं प्रति असूया प्रकाशिता । अप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुतः राजकुमारादिवृत्तान्तः गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्–" सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् " इति लक्षणम् ॥ ३ ॥

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं[1] मरन्दं
तव किमपि[2] लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्[3]
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥४॥

१. बा०–नि०–' स्पन्दमानं । २. पा०–H कमपि । ३ पा०–A वितन्वन्

अयीति ॥ अयि । दलदरविंद दलत् विकासं प्राप्नुवत् अरविंदं कमलम् । तत्सम्बुद्धिः । तव । स्यन्दमानं स्रवत् । मरन्दं मधु । लिहन्तः आस्वादयन्तः

भृङ्गाः भ्रमराः । किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा । मञ्जु मनोहरम् । गुञ्जन्तु शब्दं कुर्वन्तु । अयं निरपेक्षः निराकाङ्क्षः, लोभरहितः इत्यर्थः । गन्धवाहः वायुः । दिशि दिशि सर्वासु दिशासु । तावकीनं त्वदीयं परिमलं जनमनोहरं गन्धं । विवृण्वन् उद्घाटयन्, विस्तारयन् इत्यर्थः । अन्यः भृङ्गादिभिः विलक्षणः । बान्धवः सखा, उपकाररत इत्यर्थः । भ्रमराः खलु तव रसलोभेन आकृष्टाः गुञ्जनेन कृत्रिमं बन्धुत्वं त्वयि दर्शयन्ति, वायुस्तु विना केनापि लोभेन सर्वतः तव गन्धं विस्तारयन् भृंगैर्विलक्षणः सहजश्च बन्धुः—इति कमलं प्रति कवेः मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् उपदेष्टा शिष्यादिकं उपदिशति—ये इमे तव धनादिलोभात् चाटूंषि कुर्वन्ति बन्धुत्वं च प्रकटयन्ति न ते सन्मित्राणि, किन्तु अस्मादृशः एव विनापि उपकारापेक्षया त्वदीयं हितं कुर्वन् तव गुणांश्च प्रख्यापयन् सद्बन्धुः—इति । अत्र अप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् उपदेशार्हः राजकुमारादिः गम्यते । मालिनी वृत्तम् । "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः"—इति लक्षणम् ॥ ४ ॥

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥ ५ ॥

समुपागतवतीति ॥ हे कुटज वृक्षविशेष । 'कुडा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धः । दैवात् विधिवशात् । समुपागतवति समीपं प्राप्तवति । मधुकरे भ्रमरे । अवहेलां अवमाननाम् । मा गाः मा गच्छ, मा दर्शयेत्यर्थः । अयम् । मकरन्दतुन्दिलानां मकरन्देन पुष्परसेन तुन्दिलानां परिपूर्णानाम् । अरविन्दानां कमलानाम् । महामान्यः अतीव पूज्यः । हे कुटजवृक्ष यदि दैवात् भ्रमरोऽयं मधुरहितस्यापि तव पार्श्वं आगतः, तर्हि अस्मिन् उपेक्षां मा दर्शय, अस्य अनादरं मा कुरु, यतः मधुपूर्णानां कमलानामपि अतीव पूज्योऽयम् इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यदि कश्चित् विद्वान्, यः गुणवद्भिः अपि राजभिः पूजितः, कस्यचित् निर्गुणस्य स्वामिनः पार्श्वमायाति, तर्हि तेन निर्गुणेन तस्य अनादरो न कार्यः, अपि तु पूजा तस्य कार्या । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रस्तुतेन कुटजेन मधुकरेण अरविन्देन च प्रस्तुतः निर्गुणः कश्चित् स्वामी गम्यते, तद्गृहमागतो विद्वान्, गुणवांश्च कश्चित् नृपः ।

अत्र आर्यागीतिः वृत्तम्। "आर्याप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः" इति लक्षणम्॥ पद्यमिदं रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते (पृ. ४०४)॥ ५॥

तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्[1] वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति॥ ६॥

[1] र०—दिवसान् यापय विरसान्

तावदिति॥ हे कोकिल। वनान्तरे अन्यस्मिन् वने। निवसन्। तावत् तत्कालपर्यन्तम्। विरसान् रसहीनान्, स्वप्रयोजनशून्यान्। दिवसान्। यापय गमय। कालक्षेपं कुरु इत्यर्थः। यावत्। मिलदलिमालः मिलन्ती अलीनां भ्रमराणां माला यस्मिन् सः। भ्रमरैः परिपूरितः इत्यर्थः। कोऽपि। रसालः आम्रवृक्षः। समुल्लसति उदेति। हे कोकिल यदि ते प्रयोजनसिद्धिर्न भवति तर्हि तूष्णीं स्थित्वा कस्मिंश्चित् वने तावत्कालक्षेपं कुरु, यावत् कश्चित् भ्रमरपूर्णः आम्रः नोद्गच्छति—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-हे विद्वन् यावत्कालपर्यन्तं तव प्रयोजनसाधकः कश्चित् गुणग्राही नोत्पद्यते तावत्कालपर्यन्तं धैर्यमवलम्ब्य स्थीयतामिति कश्चित् कंचिदुपदिशति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्र अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चित् विद्वान्, रसालेन च प्रस्तुतः कश्चित् गुणग्राही गम्येते। आर्यावृत्तम्। "यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥" इति लक्षणम्। इदमपि पद्यं रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०४)॥ ६॥

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि॥ ७॥

नितरामिति॥ हे कूप। अहं नितरां अत्यन्तम्। नीचः निम्नः, पक्षे हीनः। अस्मि इति। त्वं कदापि। खेदं दुःखम्। मा कृथाः मा कुरु। यतः यस्मात् कारणात्। अत्यन्तसरसहृदयः अत्यन्तसरसं अतीव जलपूर्णं हृदयं अन्तःप्रदेशो यस्य सः। पक्षे अत्यन्तसरसं अतीव रसिकं हृदयं यस्य सः। परेषां अन्येषां। गुणग्रहीता रज्जुग्राहकः। पक्षे गुणानां शौर्यादीनां ग्रहीता ज्ञाता। असि। हे कूप अतिगभीरत्वात् मा ते मनसि दुःखं भूत्, त्वं

हि जलपूर्णः कलशादीनां रज्जुं गृह्णासि—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आत्मानं नीचं मन्यमानं प्रति कस्यचिदुपदेशः । अहं अत्यन्तहीनः इति त्वया मनसि खेदः न कार्यः । यतः तव हृदयं रसैः परिपूर्णं, सहृदयोऽसि । अन्येषां च गुणानां मर्मज्ञोऽसि—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कूपेन प्रस्तुतः कश्चित् आत्मानं हीनं मन्यमानः गम्यते । आर्यागीतिवृत्तम्—लक्षणमुक्तं प्राक् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे श्लिष्टविशेषणाया अप्रस्तुतप्रशंसाया उदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०३) ॥ ७ ॥ केचित् श्लोकमिमं अग्रिमश्लोकानन्तरं पठन्ति ।

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः
किमिति बकैरवहेलितानभिज्ञैः[१] ॥
परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते
जगति भवन्तु[२] चिरायुषो मिलिन्दाः ॥८॥

१. पा., प०—H. :—बकैरवलोहितामाभिज्ञैः । २. बा०, प०:—H. जयन्तु ।

कमलिनीति ॥ हे कमलिनि । अनभिज्ञैः मूर्खैः । बकैः अवहेलिता उपेक्षिता । किमिति कस्मात् कारणात् । चेतः चित्तम् । मलिनीकरोषि कलुषं दुःखितं करोषि ते तव परिणतमकरन्दमार्मिकाः परिणतः परिपक्वः मकरन्दः पुष्परसः तस्य मार्मिकाः परीक्षकाः । मिलिन्दाः भ्रमराः । जगति चिरायुषः दीर्घजीविनः । भवन्तु । हे कमलिनि यदि मूर्खाः बकाः तवानादरं कुर्वन्ति तर्हि दुःखं मा कुरु । यावत् तव परिपक्वस्य रसस्य मर्मज्ञाः भ्रमराः दीर्घं जीवन्ति न तावत् दुःखस्य अवसरः—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे कवे यदि अरसिकास्तव अनादरं कुर्वन्ति तर्हि खेदो न कार्यः । ये मर्मज्ञाः रसिकाः ते यदि दीर्घायुषः तर्हि त्वया सर्वमेव लब्धम्—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतैः कमलिनीबकमिलिन्दैः प्रस्तुताः केचन कविमूर्खरसिकाः गम्यन्ते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणम् ॥८॥

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ९ ॥

येनेति ॥ येन मधुकरेण भ्रमरेण । अमन्दमरन्दे अमन्दः अनल्पः

मरन्दः मधु यस्मिन् तस्मिन् । दलदरविन्दे दलत् विकसत् अरविन्दं कमलं तस्मिन् । दिनानि । अनायिषत नीतानि । हा इति खेदे । तेन मधुकरेण । कुटजे खलु । ईहा वाञ्छा । कथं । तेने कृता । मधुना परिपूर्णे विकसिते च कमले दिनानि नीत्वा यदयं मधुकरः कुटजे अधुना बद्धभावः तत् अतीव अनुचितम्—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यः खलु सकलसुखसामग्रीयुक्तं रसिकं च स्वामिनं सेवित्वा स्वकालं क्षपितवान्, स यद्यधुना कस्मिंश्चित् निर्गुणे प्रभौ आश्रयमिच्छति तर्हि महत् अनौचित्यम्—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतैः अरविन्दकुटजमधुकरैः प्रस्तुताः केचन सगुणस्वामिनिर्गुणस्वामिसेवकाः गम्यन्ते । आर्या वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ९ ॥

अयि मलयज माहिमायं कस्य गिरामस्तु[1] विषयस्ते ।
उद्गिरतो यद्गरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्गारैः ॥ १० ॥

[1] प.–C. अस्ति for अस्तु.

अयीति ॥ अयि मलयज चन्दनवृक्ष । अयं ते तव महिमा माहात्म्यम् । कस्य गिरां वाणीनां । विषयः अस्तु । न केनापि वर्णयितुं योग्यं ते गौरवं इत्यर्थः । यत्-गरलं विषं । उद्गिरतः वमतः । फणिनः सर्पान् । परिमलोद्गारैः परिमलस्य जनमनोहरगन्धस्य उद्गारैः संचारैः । पुष्णासि सन्तर्पयसि । हे चन्दनतरो अवर्णनीयः तव महिमा, त्वं विषं वमतोऽपि सर्पान् स्वमनोहरगन्धैः पोषयसि—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् अपकारिणः अपि उपकर्तारं कंचित् सज्जनं स्तौति, अवर्णनीयं ते माहात्म्यमिति—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन मलयजेन प्रस्तुतः कश्चित् सज्जनः गम्यते, तथा अप्रस्तुतेन फणिना प्रस्तुतः कश्चित् अपकर्ता च गम्यते । आर्यागीतिः वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १० ॥

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।
[1]यत्पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ॥ ११ ॥

१. बा., प.–H. यः for यत् । शे०, प०, वै०–यत्पिषतामपि नृणां

पाटीरेति ॥ हे पाटीर चन्दन । इमां तव परिपाटीं रीतिम् । उरीकर्तुं स्वीकर्तुम् । कः पटीयान् चतुरः । यत् यस्मात् हेतोः । पिषतामपि चूर्ण-

यतामपि । नृणां जनानाम् । पिष्टोऽपि चूर्णितोऽपि । परिमलैः मनोहरगन्धैः। पुष्टिं पोषम् । तनोषि विस्तारयसि । हे चन्दन न कोऽपि तव रीतिं स्वीकर्तुं समर्थः । त्वं चूर्णितोऽपि चूर्णयतामपि जनानां स्वगन्धैः चित्तमाह्लादयसि— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् सज्जनः अपकारिभिः क्रियमाणे अपकारे अपि तानेव स्वशरीरेण पोषयति—तं अन्यःकथयति— 'धन्यः त्वम् । नान्यः कश्चित् त्वत्समः ।' इति—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्दनेन परोपकाररतः प्रस्तुतः कश्चित्सज्जनः गम्यते । आर्यागीतिः वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्रागेव ॥११॥

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ १२ ॥

नीरेति ॥ हे हंस । नीरक्षीरविवेके नीरं जलं क्षीरं दुग्धं, तयोः विवेके पृथक्करणे । त्वमेव आलस्यं । तनुषे करोषि । चेत् यदि तर्हि अधुना । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् त्रैलोक्ये इत्यर्थः । कः अन्यः । कुलव्रतं कुलधर्मं पालयिष्यति । हे हंस न कश्चित् त्वदन्यः क्षीरात् जलं पृथक्कर्तुं समर्थः । त्वमेव यदि अस्मिन् कर्मणि आलस्यं करोषि, तर्हि कोऽन्यः एतत् करिष्यति— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—मौनावलंबिनं कमपि उत्कृष्टगुणं मध्यस्थं प्रति कस्यचित्कवेः अन्यस्य वा उक्तिः । उत्कृष्टगुणतया त्वमेव तारतम्यपरीक्षायां कुशलः । मौनमवलम्बसे चेत् त्वं, तर्हि कोऽन्यः मध्यस्थतां अवलम्बताम्— इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन हंसेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणविवेचकः गम्यते आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवात्[1]
अन्तः साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ १३ ॥

[1] प०—भुजङ्गपुङ्गववत् । E भुजङ्गपुङ्गवत् ।

उपरीति ॥ उपरि बहिः । करवालधाराकाराः करवालः खड्गः तस्य धारा तदाकाराः तत्सदृशाः खड्गधारावत्तीक्ष्णाः इत्यर्थः । भुजङ्गमपुङ्गवात् सर्पश्रेष्ठात् । क्रूराः क्रूरतराः । किन्तु अन्तः मनसीत्यर्थः । साक्षात् । द्राक्षादीक्षागुरवः । द्राक्षायाः मृद्वीकायाः दीक्षा उपदेशः । तस्याः गुरवः उपदेष्टारः । के अपि अनिर्वचनीयाः । जनाः जयन्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ।

येषां बाह्य आचारः खड्गवत् तीक्ष्णः सर्पवत् च क्रूरः, परंतु येषां मनः द्राक्षावत् मधुरं शीतलं हितकारि च, ते अनिर्वचनीयमहिमानः सज्जनाः सर्वोत्कृष्टाः—इति भावार्थः । अत्र उल्लेखः अलङ्कारः । तल्लक्षणं च—"एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं तदुल्लेखः" इति रसगङ्गाधरे । तत्रैव च (पृ० २७५) पद्यमेतदुदाहृतम् गीतिवृत्तम् । तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् । 'भुजंगमपुंगवान' इत्यत्र 'मपुंग' इति विषमे सप्तमे स्थाने जगणस्य प्रयोगो दुष्टः । उक्तं च रसगङ्गाधरटिप्पण्याम्—"आर्यापूर्वार्धे 'नेह भवति विषमे जः' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्वाच्छन्दोभङ्गः पतितमेतदार्यापूर्वार्धमिति ज्ञेयम्" । इति ॥ १३ ॥

स्वच्छन्दं दलदरविन्द ते मरन्दं
विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः ।
आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं
नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीणः ॥१४॥

स्वच्छन्दमिति । हे दलदरविन्द विकसत्कमल । ते मरन्दं मधु । स्वच्छन्दं यथेच्छम् । विन्दन्तः प्राप्नुवन्तः । मिलिन्दाः भ्रमराः । गुञ्जितं शब्दं । विदधतु कुर्वन्तु । अथ हरिदन्तराणि हरितां दिशां अन्तराणि अवकाशान् । आमोदान् गन्धान् । नेतुम् । इह जगति संसारे । समीरणात् वायोः । अन्यः इतरः । प्रवीणः चतुरः । न विद्यते इति शेषः । पद्यमेतत् 'अयि दलदरविन्द' इति चतुर्थपद्येन समानार्थम् । अतः ते एव अन्योक्तिसुध्योक्ती अत्रापि । अलङ्कारोऽपि समानः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणम् ॥ १४ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ[1] संतापमालाकुला ।
एवं[2] यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुःक्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥१५॥

१. प०—A. F. °संहति° । २. F. इत्थं ।

यात इति ॥ मयि । निदाघमिहिरज्वालाशतैः । निदाघस्य ग्रीष्मस्य मिहिरः सूर्यः । तस्य ज्वालाशतैः ज्वालानां अर्चिषां शतैः । अचिरात्

शीघ्रमेव । शुष्कतां नीरसतां निर्जलतामिति यावत् । याते गते सति । असौ । संतापमालाकुला सन्तापानां आतपानां मालाभिः आकुला पीडिता । पान्थसन्ततिः पान्थानां पथिकानां सन्ततिः समूहः । कं प्रति गन्ता गमिष्यति । इति एवं अमुना प्रकारेण । निरन्तराधिपटलैः । निरन्तराः सतताः ये आधयः चिन्ताः । तेषां पटलैः समूहैः । यस्य सरसः । वपुः शरीरं । नित्यं क्षीयते क्षयं प्राप्नोति[१] । अस्य एतादृशस्य । मार्गसरसः मार्गे अध्वनि स्थितस्य सरसः जलाशयस्य । जीवनं अस्तित्वं जलं च । धन्यं सफलम् । वारिधीनां समुद्राणां । जनुः जन्म । धिक् । ग्रीष्मर्तौ सूर्यकिरणैः शोषितजले मयि पिपासाकुलाः पथिकाः कं प्रति यास्यन्ति—इत्येवं चिन्ताशतैर्व्याकुलहृदयस्य क्षयं च गच्छतो मार्गजलाशयस्य जन्म सफलं, दूरस्थितस्य परिपूर्णजलस्य पथिकानामुपकारकरणे चायोग्यस्य समुद्रस्य जन्म विफलम्— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आपत्तिभिः पीडितो निर्धनोऽहं यदा भविष्यामि तदा याचकवर्गः कस्मात्साहाय्यं प्राप्स्यतीति चिन्तापीडितहृदयस्य सदा परोपकारनिरतस्य वदान्यस्य जन्म सफलम्, यस्तु स्वार्थमात्रपरायणः स धनप्रपूर्णोऽपि नितरां निन्दितजन्मा—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मार्गसरसा प्रस्तुतः परोपकारी दानी गम्यते, तथा चाप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः स्वार्थपरायणो धनिको गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥१५॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा
भृङ्गा रसालमुकुलानि[१] समाश्रयन्ति[२] ।
संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ १६ ॥[३]

[१] प. C. E. F and G. read रसालकुसुमानि । २. प. C °श्रयन्तः । A C. ° श्रयन्ते । [३]. प. A., however, reads this verse after २१.

आपेदिर इति ॥ हे सरः । त्वयि संकोचं ग्रीष्मवशात् ह्रासम् । अंचति भजति सति । पतङ्गाः पक्षिणः । परितः समन्तात् । अम्बरपथं आकाशम् । आपेदिरे प्रापाः । भृङ्गाः । रसालमुकुलानि आम्रकुड्मलानि । समाश्रयन्ति निषेवन्ते । किन्तु । हन्त इति खेदे । दीनदीनः दीनेभ्यो नक्रादिभ्योऽपि

दीनः निराश्रयः, अनन्यगतिक इति यावत् । मीनः मत्स्यः । कतमां गतिं । अभ्युपैतु प्राप्नोतु । सति जलाशयस्य जलक्षये पक्षिणः आकाशं गताः भ्रमराश्च रसालमञ्जरीः सेवन्ते, किन्तु अनन्यगतिकः मत्स्यः क्व गच्छतु, नास्ति तस्यान्यत् शरणम्—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—क्षीणवित्ते राजनि उपसेवकाः तं परित्यज्य गच्छन्ति, किन्तु तन्मात्रावलम्बी पुरुषः कुत्रापि गन्तुं न शक्नोति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सरसा प्रस्तुतः क्षीणधनो नृपादिर्गम्यते, मीनेन च तन्मात्रसहायः कश्चित्पुरुषविशेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् । "ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणम् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४०७) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् ॥ १६ ॥

मधुप इव मारुतेऽस्मिन्मा सौरभलोभमम्बुजिनि मंस्थाः ।
लोकानामेव मुदे महितो[1]ऽप्यात्मामुनार्थितां नीतः? ॥ १७ ॥

[1] प०—F. महतः

मधुप इति ॥ हे अम्बुजिनि । कमलिनि । मधुपे भ्रमरे इव । अस्मिन् मारुते वायौ । सौरभलोभं सौरभस्य गन्धस्य लोभं । मा मंस्थाः माजीगणः । अमुना वायुना । महितः श्रेष्ठः । अपि आत्मा । लोकानां एव । मुदे हर्षाय, सन्तोषायेति यावत् । अर्थितां याचकतां । नीतः प्रापितः । हे कमलिनि, भ्रमरस्तव गन्धं आत्मार्थं गृह्णाति, किन्तु वायुस्तु नेदृशः—यदनेन श्रेष्ठेनापि याचकता स्वीकृता तत्र परोपकार एव कारणम्—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—नायमितरयाचकवत् स्वार्थं साधयितुं त्वदन्तिकमुपागतः, किन्तु परोपकारप्रेरितः सन् पूज्योऽपि याञ्चारूपं लघुत्वं स्वीकरोति—इति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । गीतिवृत्तम्—लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ १७ ॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति मौनमुपयासीः ।
शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ १८ ॥

गुञ्जतीति ॥ हे मालति । मिलिन्दे भ्रमरे । मञ्जु मधुरं । गुञ्जति स्वनं कुर्वति सति । मौनं अप्रफुल्लीभावं मूकत्वं च । मा उपयासीः मा गमः । वदान्यगुरवः वदान्येषु दातृषु गुरवः श्रेष्ठाः । सुरतरवः कल्पवृक्षाः । एनं शिरसा सादरं । वहन्ति धारयन्ति । पद्यमेतत् "समुपागतवति दैवात्"

(५) इति पद्येन समानार्थम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उद्गीतिवृत्तम् । तल्लक्षणं च "आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः" ॥ १८ ॥

यैस्त्वं गुणगणवानपि[1] सतां द्विजिह्वैरसेव्यतां नीतः।
तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्त्वदीय[2]मौन्नत्यम् ॥ १९ ॥

[1]. बा. गुणगणवानसि [2]. बा. तव for त्वदीयं.

यैरिति ॥ हे पटीरज चन्दनतरो । यैः द्विजिह्वैः सर्पैः, पिशुनैरिति च गम्यते । गुणगणवानपि गुणसमूहवानपि । त्वं । सतां सज्जनानां । असेव्यतां अनाश्रयतां । नीतः प्रापितः । तान् गुणनाशकान् द्विजिह्वानपि । वहसि । धारयसि । त्वदीयं औन्नत्यं महत्त्वं । किं कथयामः कथं वर्णयामः। हे चन्दनवृक्ष धन्योऽसि यस्त्वं सौरभ्यादि गुणयुक्तोऽपि यैः सर्पैः सज्जनानामगम्यः कृतः, तानेव धारयसीति व्याजस्तुतिरूपा मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—यैःपिशुनैः समग्रगुणयुक्तस्त्वं सज्जनासेव्यः कृतः तान् धारयन् त्वं आत्मनः विवेकराहित्यं प्रकटयसीति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्राप्रस्तुतप्रशंसा व्याजस्तुतिश्चेति अलङ्कारौ । अत्राप्रस्तुतेन पटीरजेन द्विजिह्वैश्च प्रस्तुतः विवेकरहितः प्रभुः पिशुनाश्च गम्यन्ते । औन्नत्यरूपया स्तुत्या च विवेकहीनतारूपा निन्दा गम्यते। गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे[1] ।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छसि चेद् भ्रमर[2] धन्योसि ॥ २० ॥

१. प.–A. सुरतरु° २. प.– A. H. मधुप for भ्रमर. Before this A. F. insert the following आर्या—

गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
सहकार न प्रपेदे मधुपेन भवत्समं (A. तवोपमा) जगति ॥

अपनीतेति ॥ हे भ्रमर । अपनीतपरिमलान्तरकथे अन्यः परिमलः परिमलान्तरं परिमलान्तरस्य कथा परिमलान्तरकथा, अपनीता दूरीकृता परिमलान्तरकथा अन्यगन्धवार्ता येन, तस्मिन्-सर्वोत्कृष्टगन्धयुक्ते-इत्यर्थः। देवतरुकुसुमे कल्पवृक्षपुष्पे । पदं । न्यस्य स्थापयित्वा कुसुमानि सेवयित्वा इत्यर्थः । पुष्पान्तरे अन्यस्मिन् साधारणे पुष्पे । गन्तुं । वाञ्छसि इच्छसि चेद् यदि । तर्हि धन्यः असि-इत्युपालम्भः-त्वां धिक् इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्ट-

गन्धयुक्तं कल्पवृक्षपुष्पं निषेव्य पुनरपि यदि साधारणं पुष्पं सेवसे तर्हि तिरस्कारयोग्योऽसि हे भ्रमर-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-सर्वोत्कृष्टगुणयुक्तं कंचित् नृपविशेषं निषेव्य अधुना यदि साधारणजनसेवां कर्तुं इच्छसि चेत् तर्हि धिक्कारयोग्योऽसि इति सेवकं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसा व्याजस्तुतिश्चालङ्कारौ । अत्राप्रस्तुतेन देवतरुकुसुमेन कश्चित् नृपविशेषः गम्यते, पुष्पान्तरेण साधारणः जनः, भ्रमरेण च कश्चित् सेवकः । धन्योऽसीति स्तुत्या त्वां धिक् इति निन्दा गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥ २० ॥

तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ।
शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं खलु रथ्योदकादानम् ॥ २१ ॥

तटिनीति ॥ हे तटिनि नदि । विन्ध्यभुवः विन्ध्यात् पर्वतात् भूः जन्म यस्याः तस्याः अत एव पवित्रायाः । तव । शुष्यन्त्याः शोषं प्राप्नुवन्त्याः अपि । रथ्योदकादानं रथ्यायाः प्रतोल्याः उदकस्य जलस्य आदानं ग्रहणम् । किं खलु युक्तं उचितम् । अनुचितमित्यर्थः । इति चिराय बहुकालं । विचारय । विन्ध्यपर्वतप्रसूतायाः अतः एव पवित्रायाः, शुष्कजलाया अपि तव मार्गवर्तिदुर्गन्धजलग्रहणं अनुचितमिति नदीं प्रति कस्यचिदुक्तिः-इति मुख्योक्तिः अन्योक्तिस्तु---कुलीनः संकटापन्नोऽपि नीचात् यदि किंचिद् गृह्णाति तर्हि एतदनुचितम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतया नद्या प्रस्तुतः कश्चित् कुलीनः गम्यते । उद्गीतिवृत्तम् ॥ २१ ॥

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्टं वृतं च खलु शूकैः ।
उपसर्पेम भवन्तं बर्बुर वद कस्य लोभेन ॥ २२ ॥

पत्रेति ॥ हे बर्बुरवृक्ष । पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या पत्राणां फलानां पुष्पाणां च लक्ष्म्या शोभया युक्तमिति शेषः । कदापि अदृष्टं । अस्माभिरिति शेषः । शूकैः कण्टकैश्च । खलु । वृतं व्याप्तं । भवन्तं कस्य वस्तुनः । लोभेन । वयं उपसर्पेम त्वत्पार्श्वे आगमनं करवाम । इति त्वमेव । वद कथय । पत्रपुष्पफलादिभिः सर्वथा हीनं प्रत्युत कण्टकाकीर्णं भवन्तं केन गुणेन आकृष्टाः वयं उपगच्छेम-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु--- न केवलं गुणरहितं अपि तु दोषसहितं भवन्तं केन अभिलाषेण उपगच्छेम इति दुष्टं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन बर्बुरेण प्रस्तुतः

निर्गुणः कश्चित् दुष्टः गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥२२॥

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल न कलं[1] कदाचिदपि कुर्याः ।
साजात्यशङ्कयामी न त्वां निघ्नन्ति[2] निर्दयाः काकाः ॥ २३ ॥

१. पा०—A- कलहं. २. पा०—निघ्नन्तु ।

एक इति ॥ हे कोकिल । अस्मिन् गहने वने । एकः एकाकी । त्वम् । कदाचिदपि । कलं मधुरकूजनम् न कुर्याः । अमी । निर्दयाः निष्करुणाः । काकाः । त्वां । साजात्यशङ्कया समाना जातिः सजातिः, तस्याः भावः साजात्यं तस्य शङ्कया—अस्मज्जातीयोऽयं इति बुद्ध्या । न निघ्नन्ति न व्यापादयन्ति । तव स्वरं श्रुत्वा तु कोकिलोऽयं इति परिचिताः भविष्यन्ति । परभृताः स्वाण्डानि काकनीडेषु निधाय उड्डीयन्ते । काकाश्च तानि निजान्येव मन्यमानाः पोषयन्ति । उक्तं च कालिदासेनापि—'प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः परिपोषयन्ति' । अन्योक्तिस्तु—दुर्जनसमुदाये गुणवान् तूष्णीं एव तिष्ठेत्, अन्यथा ते तं व्यापादयेयुः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चिदसहायः विद्वान् गम्यते, अप्रस्तुतैः काकैश्च प्रस्तुताः दुष्टाः गम्यन्ते । गीतिवृत्तम् ॥२३॥

तरुकुलसुषमापहरां[1] जनयन्तीं जगति जीवजातार्तिम्[2] ।
केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥२४॥

१. पा०—A. F. °कुसुमा° २. पा०—A. F. जीवजातार्तीः

तरुकुलेति॥ हे भवानीतात भवान्याः पार्वत्याः तात पितः, हिमालय। तरुकुलसुषमापहरां तरूणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य सुषमां परमां शोभां अपहरन्तीं अपाकुर्वतीम् । जगति संसारे । जीवजातार्तिं जीवजातस्य प्राणिसमूहस्य आर्तिं पीडाम्। जनयन्तीं उत्पादयन्तीम्। इमां हिमानीं हिमसंहतिम्। केन गुणेन । वहसि धारयसि । हे हिमालय इयं हिमसंहतिः लतावृक्षादीनां शोभां नाशयति सकलं च प्राणिवर्गं शीतेन पीडयति, तथापि केन अस्याः गुणेन आकृष्टः इमां धारयसीति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—एवंविधमहत्त्वयुक्त सज्जन किमर्थं सर्वापकारिणं त्वं धारयसीति कस्यचित् कंचित् प्रति उपदेशः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन हिमालयेन प्रस्तुतः कश्चित्

महापुरुषः गम्यते, तथा च अप्रस्तुतया हिमान्या प्रस्तुतः कश्चित्सर्वोपकारी । आर्यावृत्तम् ॥ २४ ॥

कलभ तवान्तिकमागतमलिमेनं मा कदाप्यवज्ञासीः ।
अपि दानसुन्दराणां द्विपधुर्याणामयं शिरोधार्यः ॥ २५ ॥

१. पा०–A. F. द्विपवर्याणां २. पा०–F. महामान्यः ।

कलभेति ॥ हे कलभ करिशावक । तव अन्तिकं निकटं । आगतं । एनम् । अलिं भ्रमरम् । कदापि मा अवज्ञासीः मा अवमंस्थाः ।अयं दान-सुन्दराणां दानेन मदेन सुंदराणां रुचिराणां । द्विपधुर्याणां गजश्रेष्ठानां । अपि । शिरोधार्यः महामान्यः । पद्यमिदं पूर्वप्रक्रान्तेन पञ्चमेन पद्येन समानार्थकम्, अलङ्काराद्यपि तत्समानमेव, अतो नात्र दीयते । गीति-वृत्तम् ॥ २५ ॥

अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य ।
पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २६ ॥

अमरेति ॥ अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य अमराणां देवानां तरवो वृक्षाः कल्पवृक्षाः, तेषां कुसुमानां सौरभः शोभनो गन्धः तस्य सेवनेन संपूर्णाः सकला अखिलाः कामाः मनोरथाः यस्य तस्य । भ्रमरस्य । इयं । पुष्पान्तरसेवा अन्यत् पुष्पं पुष्पान्तरं तस्य सेवा । महती विडम्बना उपहासः खलु । पद्यमेवैतत् ‘ अपनीतपरिमलांतरकथे ’ इत्यादि (२०) पद्येन समानार्थम् । अतस्तत्रोक्ता एव अन्योक्तिमुख्योक्त्यलंकारादयः । आर्या-वृत्तम् ॥ २६ ॥

पृष्टाः[१] खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
[२]माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा[३] जगति ॥ २७ ॥

१. पा०–C. स्पृष्टाः २. र०– भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन. ३. पा०–तवोपमम् ।

पृष्टा इति ॥ हे माकन्द आम्रवृक्ष । मधुपेन भ्रमरेण । परपुष्टाः कोकिलाः ।,कोकिला, हि काकनीडेषु स्वाण्डानि स्थापयन्ति, काकाश्च तानि स्वाण्डबुद्ध्या पोषयन्ति, अत एव तासां परपुष्टात्वम् । खलु निश्चयेन । पृष्टाः प्रश्नं कृताः । सर्वे विटपिनः पादपाश्च । दृष्टाः स्वयं अवलोकिताः ।

तथापि । नवोपमा तव सादृश्यम् । जगति न प्रपेदे न प्राप्तम् । सर्वत्र भ्रमणानन्तरं अपि त्वत्सदृशो भ्रमरेण न क्वचिदपि प्राप्त इति आम्रवृक्षं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे राजन् सर्वत्रान्विष्यन्नपि याचकवर्गोऽयं त्वद्गुणसदृशमन्यं न प्राप्तवानिति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे अनन्वयध्वन्युदाहरणे (पृ. २०९) पठ्यते—तत्रोत्तरार्धं तु—'भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन' इति । अस्यार्थः—भेदेन साधर्म्यं सादृश्यं न पेदे न गृहीतम्—अर्थात् त्वद्भिन्नः त्वत्सदृशश्च न कोऽपि दृष्टः, अपि तु त्वत्सदृशः त्वत्तोऽभिन्नः, त्वमेवेत्यर्थः । अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन माकन्देन प्रस्तुतः कश्चिद् राजादिः गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥ २७ ॥

तोयैरल्पैरपि[1] करुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
धारासारानपि विकिरता[2] विश्वतो वारिदेन ॥२८॥

१ बा.०—°रति २.प०—A' F. वितरता.

तोयैरिति ॥ हे मालाकार मालाः पुष्पस्रजः करोतीति मालाकारः । भवता । भीमभानौ भीमः भीषणः भानुः सूर्यः यस्मिन् । एतादृशे । निदाघे ग्रीष्मकाले । करुणया दयया । अल्पैः कूपाद्युद्धृतैः । अपि । तोयैः जलैः । अस्य तरोः वृक्षस्य । या पुष्टिः पालनम् । व्यरचि विरचितम् कृतमित्यर्थः । सा पुष्टिः इह लोके । प्रावृषेण्येन प्रावृषि वर्षाकाले भवेन । वारां जलानाम् । धारासारान् धारासंपातान् विश्वतः सर्वतः । अपि । विकिरता प्रक्षिपता । वारिदेन मेघेन । जनयितुं उत्पादयितुं । शक्या किम्? अपि तु न शक्येत्यर्थः। ग्रीष्मर्तौ स्वल्पेनापि जलेन, हे मालाकार, यास्य वृक्षस्य त्वया पुष्टिः क्रियते सा वर्षाकाले प्रभूतैरपि जलैः मेघेन कर्तुं न शक्येति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे दयालो, उचिते समये स्वल्पमपि साहाय्यं त्वया कृतं, असमये कृतात् महतोऽपि साहाय्यात् श्रेयः, इति धनिकं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चित्समयोपकारी गम्यते । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तल्लक्षणं च—'मन्दाक्रान्ता

जलधियशांस्यौ नतौ तादृक् चेत्' इति ॥ २८ ॥

आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः ।
एवं धन्वनि[1] चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥२९॥

१. बा०–धुन्वति.

आरामेति ॥ आरामाधिपतिः आरामस्य उद्यानस्य अधिपतिः पालकः । विवेकविकलः विचारशून्यः । नूनं निश्चितं अस्तीति शेषः । रसा पृथ्वी । नीरसा निर्गताः रसाः जलानि यस्याः सा शुष्का इत्यर्थः । वात्याभिः वातसमूहैः । दश दिशः । परुषीकृताः रूक्षीकृताः । चण्डातपः चण्डः तीव्रः आतपः, अथवा चण्डः आतपो यस्य स सूर्यः । दुःसहः असह्यः एवम् । धन्वनि मरुप्रदेशे । चम्पकस्य तन्नामकवृक्षस्य । सकले समग्रे । संहारहेतौ नाशकारणे उपस्थिते इति शेषः । अपि । हे तोयद मेघ । अमृतेन अमृतरूपेण जलेन । सिंचन्, चम्पकमिति शेषः । वेधसा ब्रह्मणा त्वम् । कुतोऽपि । आविष्कृतः प्रकटीकृतः । मरुभूमौ चम्पकस्य सर्वाणि नाशकारणान्युपस्थितानि–उद्यानपालकः विचारहीनः, पृथ्वी निर्जला, प्रचण्डवातैः सर्वासु दिक्षु रूक्षत्वमापादितं, सूर्यस्यातपश्च असह्यः–एतादृशे समये ब्रह्मणा जलवर्षणेन चम्पकं प्रत्युज्जीवयन् दयालुर्मेघः समुत्पादितः— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–सकलेऽपि नाशहेतौ अतीव विपन्नं प्रति दयां दर्शयसीति कंचिदुपकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन मरुदेशस्थितेन चंपकेन प्रस्तुतः कश्चित् विपद्ग्रस्तः गम्यते, तोयदेन च कश्चिद् दयालुः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयना[1]
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ।
लुठन्मुक्ताभारे[2] भवति परलोकं गतवतो[3]
हरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः ॥ ३० ॥

[1] बा० °हृदयाः. [2] बा०–स्खलन्मुक्ताभारे. [3] बा०–गतवति.

नेति ॥ यत्र हरेः सिंहस्यद्वारे । अतिभयभ्रान्तनयनाः अतिभयेन

अतुलभीत्या भ्रान्तानि घूर्णितानि नयनानि येषां ते । गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः गलत् स्रवत् यद्दानं गजमदः तस्य उद्रेकः बाहुल्यं तेन भ्रमन्तः अलीनां भ्रमराणां कदम्बाः समूहाः येषु ते । करटिनः गजाः । स्थेमानं स्थिरत्वं न दधुः धारयामासुः । तत्र । परलोकं गतवतः मृतस्य । हरेः सिंहस्य । लुठन्मुक्ताभारे लुठन्तः मुक्तानां भाराः यस्मिन् तस्मिन् । द्वारे । शिव शिवेति खेदे । शिवानां शृगालानां कलकलः कोलाहलः । भवति । यस्मिन् सिंहद्वारे पुरा मत्ता अपि गजा भयेन स्थातुं नाशक्नुवन् तत्रैवाद्य सिंहमरणानन्तरं शृगालानां हाहारवः श्रूयत इति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–कस्यचित्पौरुषयुक्तस्य नरस्य मृत्योरनन्तरं तस्य गृहे क्षुद्रा अपि जना आधिपत्यं लभन्ते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महासत्त्वो गम्यते, शृगालैश्च क्षुद्रा नराः । शिखरिणी वृत्तम् । लक्षणं तु प्रागुक्तमेव ॥ ३० ॥

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलां[1]
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालबकुले ।
अयं तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलै–
र्दिगन्तानातेने[2] मधुपकुल[3]झङ्कारभरितान् ॥ ३१ ॥

[1] बा०–विपुलं. [2] प०–Cनालेभे. [3] प०–H°कल°.

दधान इति ॥ असौ मालाकारः उद्यानपालकः । तरुषु वृक्षेषु । समभावेन समदृष्ट्या । प्रेमाणं स्नेहं । दधानः धारयन् । बालबकुले नवीने बकुलद्रुमे । विपुलां महतीं । करुणां दयां । न अकृत नाकरोत् । अयं बकुलः । तु । द्राक् शीघ्रं । उद्यत्कुसुमनिकराणां उद्यन्ति आविर्भवन्ति यानि कुसुमानि तेषां निकराणां समूहानां । परिमलैः मनोहरगन्धैः । मधुपकुलझङ्कारभरितान् मधुपानां भ्रमराणां कुलं समूहः तस्य झङ्कारेण गुञ्जितेन भरितान् पूर्णान् । दिगन्तान् दिग्विभागान् । आतेने चकार । मालाकारः सर्वेषु तरुषु समदृष्टिः, सचाधिकं प्रयत्नमपेक्षमाणे बालकेसरवृक्षे न विशेषं यत्नमदर्शयत्, किन्तु वृक्षोऽयं तथापि स्वसौरभैः सर्वाः दिशः पूरयतीति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—समदृष्टित्वात् राज्ञोपेक्षितः, किन्तु मृदुत्वात्प्रयत्नाधिक्यमपेक्षमाणः गुणवान् सेवकः स्वगुणैर्दिशः पूरयत्येव ।

अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चिद्राजा गम्यते, बकुलेन च कश्चिद्गुणवान् सेवकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव ।
एकः किंतु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं
ज्वालालीवलयीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥२२॥

मूलमिति॥ हे तरुपते वृक्षराज । तव मूलं । अतीव अत्यन्तम् । स्थूलं महत् । तथा बन्धनदृढं बन्धनेन वेष्टनेन दृढं अचलम् । शाखाः शतं शतशः बह्वय इत्यर्थः तथा मांसलाः पुष्टाः । दुर्गमहीधरे दुर्गः दुःखेन गन्तुं शक्यः महीधरः पर्वतः, तस्मिन् । वासः स्थितिः। इत्थम् । तव कुत्र कस्मात् । भीतिः भयम् । किंतु । ज्वालालीवलयीभवन् ज्वालानां शिखानां आलीभिः पङ्क्तिभिः वलयीभवन् मण्डलीभवन् । अयं एकः । अकरुणः निर्दयः । घस्मरः भक्षकः । दावानलः वनवह्निः । मम स्वान्ते मानसे । आधिज्वरं आधेः चिन्तायाः ज्वरं संतापम् । मनाक् ईषत् । जनयति उत्पादयति । दृढमूलस्य शाखापरिवृतस्य पर्वतोपरिस्थितस्य वृक्षस्य न किंचिद् भयकारणं पश्यामः केवलं सर्वभक्षकोऽयं ज्वालामंडलैः सर्वतः परिवृण्वन् वनवह्निरस्माकं चेतसि चिन्तामुत्पादयतीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सर्वथा सुरक्षितस्य सर्वसुखोपेतस्यापि नरस्य कुतोऽप्यकस्माद् भयमुत्पद्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन तरुपतिना प्रस्तुतः कश्चित्सर्वथा सुरक्षितो गम्यते, दावानलेन चाकस्मिकी विपत्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

ग्रीष्मे भीष्मतरैः[1] करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक-
स्त्वां ध्यायन् घन वासरान् कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ।
दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि[2]
स्वीचक्रे करकानिपातन[3] कृपा तत्कं प्रति ब्रूमहे ॥२३॥

१. वा०–ग्रीष्मतरैः २. पा०–A. F.अपि. ३. पा०–A. F.°भिघातनकृपा°

ग्रीष्म इति ॥ हे घन मेघ । यः चातकः । ग्रीष्मे निदाघे । भीष्मतरैः शरदाद्यपेक्षया तीक्ष्णतरैः । करैः किरणैः कृत्वा । दिनकृता सूर्येण । दग्धोऽपि तप्तोऽपि । त्वां ध्यायन् चिन्तयन् । द्राघीयसः दीर्घतरान् ।

वासरान् दिवसान् । कथमपि अतिकाठिन्येन । नीतवान् गमितवान् । तृष्णाव्याकुलोऽपि अन्यतो जलं न जग्राह, किंतु त्वय्येव बद्धाशस्तस्थौ—इत्यर्थः। तस्मिन् चातके। इदानीं दैवात् भाग्यात्। लोचनगोचरेण नयनपथमागतेन । भवता । यदि । करकानिपातनकृपा करकाणां वर्षोपलानां निपातनस्य प्रक्षेपणस्य कृपेति सोल्लुण्ठम् । स्वीचक्रे स्वीकृता । तत् तर्हि । कं प्रति ब्रूमहे वदामः । सूर्यस्य तीव्रकिरणैर्ग्रीष्मे संतापितोऽपि चातकोऽन्यस्माज्जलमगृह्णन् त्वय्येव बद्धाशोऽतिष्ठत्—एतादृशेऽपि त्वद्भक्ते, हे मेघ, यदि करकावर्षणं कुरुषे, तर्हि कोऽन्यश्चातकहितकारी अस्माभिरन्वेष्टव्य इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—अनन्यपरायणे सर्वथानुरक्ते भक्ते यदि कश्चित्समर्थः प्रभुः उपकारस्थानेऽनुपकारं करोति तर्हि तदनुचितम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चित्समर्थः प्रभुर्गम्यते, चातकेन चानन्यभक्तःसेवकः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

दवदहनजटालज्वालजालाहतानां
परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ।
अयि जलधर शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥२४॥

दवदहनेति ॥ अयि जलधर मेघ। दवदहनजटालज्वालजालाहतानाम् दवदहनस्य दावानलस्य जटालानां दीर्घाणां ज्वालानां शिखानां जालैः समूहैः आहतानाम् ताडितानाम्। परिगलितलतानां परिगलिताः लताः येभ्यः तेषाम्। भूरुहाणां वृक्षाणाम्। म्लायतां ग्लानिं प्राप्नुवतां सताम्। अनादरे षष्ठी। एतादृशान् वृक्षान् अनादृत्येत्यर्थः । शैलश्रेणिशृंगेषु शैलानां पर्वतानां श्रेणिः पंक्तिः तस्याः शृंगेषु शिखरेषु बहु प्रभूतं तोयं जलम् । वितरसि वर्षसि अयं कः । तावकीनः त्वदीयः । श्रीमदः संपदुन्मादः । अतीव निंदनीयोऽयं तव विकारः । दावानलदग्धाः म्लायन्तो वृक्षाः जलमपेक्षन्ते, किन्तुताननादृत्य यत् त्वं पर्वतशिखरेषु वर्षसि तन्महदनौचित्यं तवेति मेघं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—पात्रे दानमुचितम्, किन्तु सत्यपि विपद्ग्रस्ते अत एव सुतरां साहाय्ययोग्ये पात्रे यद्धनगर्वगर्विता अपात्रे धनं विसृजन्ति तदतीवानुचितमिति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन

वृक्षेण प्रस्तुतः कश्चिदापन्नो गम्यते, मेघेन च धनगर्वगर्वितः। मालिनी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

शृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हन्त
रे पान्थ विह्वलमना न मनागपि स्याः।
विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोऽयं
नाकर्णितः किमु सखे भवताम्बुवाहः ॥३५॥

शृण्वन्निति ॥ रे पान्थ पथिक। हन्तेति खेदे। अस्य मेघस्य। पुरः अग्रे वर्तमानं। परुषगर्जितं दुःसहां गर्जनाम्। शृण्वन्। मनाक् ईषत्। अपि। विह्वलमनाः व्याकुलचित्तः। न स्याः मा भूः। हे सखे। भवता। अयम्। विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनः विश्वस्य सर्वस्य जगतः आर्तेः पीडायाः वारणाय अपहरणाय समर्पितं दत्तं जीवनं जलं पक्षे प्राणाः येन सः अम्बुवाहः मेघः। न आकर्णितः न श्रुतः। किमु। अपि तु श्रुत एवेत्यर्थः। हे पथिक अस्य मेघस्य कठोरगर्जनां श्रुत्वा व्याकुलचित्तो मा भुः, किं त्वया न श्रुतं यदेष संसारसंतापहरणाय स्वजलं वर्षति—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—हे याचक, आपाततः कटुरप्ययं दयालुरेव दाता, असौ स्वप्राणदानेनापि परसंतापहरणे सर्वदा प्रस्तुत इति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चित् प्रत्यक्षकटुः किन्तु दयार्द्रहृदयो दाता गम्यते। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ३५ ॥

सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु[१] लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिगङ्गनाङ्गणगता किं त्वेतदेकं शृणु।
सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरान्
उज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥३६॥

[१] पा०—नु.

सौरभ्यमिति ॥ हे श्रीखण्ड चन्दन। ते सौरभ्यं परिमलः। भुवनत्रये लोकत्रये। अपि। विदितं ज्ञातं प्रसिद्धमित्यर्थः। शैत्यं संतापहारकं शीतलत्वं तु। लोकोत्तरं अलौकिकम्। किं च। ते कीर्तिः यशः। दिगङ्गनाङ्गणगता दिशः पूर्वाद्याः एव अङ्गनाः स्त्रियः तासां अङ्गणं चत्वरं तत्र गता सर्वदिग्व्यापिनीत्यर्थः। किंतु। एतत् एकं दोषसूचकं वचः। शृणु।

इयं ते कोटरेषु। गरलज्वालां विषज्वालां। उज्झन्ती त्यजन्ती। द्विजिह्वावली द्विजिह्वानां सर्पाणां अवली पंक्तिः। सर्वान् एव सुन्दरान् गुणान् खलु निश्चयेन। निगिरति ग्रसति। हे चन्दन, त्वयि सौरभ्यशैत्यादयो गुणा विद्यन्ते, सर्वत्र च प्रसिद्धोऽसि, किन्तु येयं विषमुद्गमन्ती सर्पावली त्वया स्वकोटरे स्थापिता सा सर्वानपि ते गुणान् लोपयतीति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—रम्यत्वादिगुणैः सर्वत्र ख्यातकीर्तिरपि दुष्टजनाश्रयदानेन महदनौचित्यं करोषीति गुणवन्तं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवानपि खलजनाश्रयदाता गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २६ ॥

नापेक्षा[१] न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च सङ्गतिः।
तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥२७॥

१ पा०—नापेक्ष्य.

नापेक्षेति ॥ अपेक्षा प्रत्युपकारादिवांछा। न विद्यत इति शेषः। न च दाक्षिण्यं परचित्तानुवर्तनम्—अच्युतरायस्तु 'दाक्षिण्यं समुद्रोदकमादाय दातृत्वात्स्वतः सामर्थ्यमपि नास्तीत्यर्थः' न प्रीतिः स्नेहः। न च संगतिः सहवासश्चापि नास्ति। तथापि उन्नतः उच्चः, पक्षे उदारधीः। घनः मेघः। लोकानां तापम्। हरते अपाकरोति। योऽयं उच्चदेशस्थो मेघो जनानां संतापमपहरति,न तस्य लोकैः सह कापि मैत्री न च तेभ्यः किमपि वांछति-इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—उदाराः पुरुषाः विनापि प्रत्युपकारादिवांछां निस्वार्थमेव च परहितमाचरन्तीति। अत्र विभावनालङ्कारः, अप्रस्तुतप्रशंसा च। विनापि कारणं यत्र कार्योत्पत्तिः सा विभावना—अत्रापि विनापि अपेक्षां मेघः तापं हरति। विभावनालक्षणं च 'क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना' इति। अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चिन्निरपेक्षः परोपकारी गम्यते। उभयोश्चालङ्कारयोः संसृष्टिः। अनुष्टुभ्वृत्तम्॥ २७ ॥

[१]समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं[२]
निवासः[३] पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः।
गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज तव
द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥२८॥

१. पा०—F. reads the first line thus—समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपङ्कमलनखात्। २. पा०—F. G. निवसतिः। ३. पा०—C. E. H. विलासः.

समुत्पत्तिरिति ॥ हे अम्बुज कमल तव स्वच्छे निर्मले । सरसि तडागे । समुत्पत्तिः उद्भवः । एतेन निर्मलकुलोत्पत्तिः सूच्यते । हरिहस्ते हरेः विष्णोः हस्ते । निवसनं निवासः । विष्णोः शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात् । यद्वा—हरेः सूर्यस्य हस्ते किरणे निवसनं विकासरूपा स्थितिः । सूर्योदये कमलानां विकसनात् । पद्मायाः लक्ष्म्याः निवासः वासस्थानम् । परिमलः मनोहरगन्धः । सुरहृदयहारी देवानां मनोहरणशीलः । एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैरपि कामिनीमुखसादृश्यादिभिः गुणैः ललितस्य सुन्दरस्य । तव । यदि द्विजोत्तंसे पक्षिश्रेष्ठे हंसे—ब्राह्मणे च गम्यते । रतिः प्रीतिः । तर्हि इयं तव अतीव उन्नतिः उत्कृष्टता भवतीति शेषः । हे कमल, स्वच्छे तडागे समुत्पन्नः,विष्णुहस्तनिवासी, लक्ष्मीनिवासस्थानं तथा देवानामपि मनो हरसि स्वगन्धेन—सत्स्वप्येतादृशेषु गुणेषु यदि हंसेष्वादरं दर्शयसि तर्हि सुतरां प्रशंसनीयस्त्वमिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—श्रेष्ठकुलोत्पन्नत्वादिगुण-विशेषैर्युक्तो नरो यदि ब्राह्मणभक्तोऽपि तर्हि सुगन्धयुक्तसुवर्णवत् सुतरां प्रशंसनीयः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् सद्गुणोपेतो नरो गम्यते । केचित्तु—‘ समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मा-मलनखात् ’ इति प्रथमं पादं पठन्ति । गंगालहरीस्थस्य (२१) ‘ समुत्पत्तिः पद्मा ’ इत्यादिपद्यस्य प्रथमपादविनिमयजन्या भ्रान्तिरियम् । अस्य पाठस्या-त्रासंगतत्वात् । । शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

साकं ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयस्तीरेऽर्कबिम्बोपमा[1]
नीरे नीरचरैः समं स भगवान्निद्राति नारायणः ।
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि[2] च प्रौढिं परामुन्नतेः
किं निंदान्यथवा स्तवानि[3] कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥३९॥

१. बा०—बालार्कबिम्बोपमा. २. पा०—A. F. अथ. ३. पा०—H. निन्दामि. ४. पा०—A. स्तवीमि and H. स्तवामि

साकमिति ॥ हे क्षीरार्णव हे पयोधे । तव तीरे । ग्रावगणैः पाषाण-खण्डसमूहैः । साकं अर्कबिम्बोपमाः अर्कस्य सूर्यस्य बिंबः मंडलः उपमा येषां ते सूर्यमंडलवद्दीप्ताः । मणयः लुठन्ति—इतस्ततो विकीर्णा इत्यर्थः । नीरे जले च । नीरचरैः मत्स्यादिभिर्नीचैः जलचरैः । समं सह । भगवान्

नारायणः विष्णुः । निद्राति शेते । एवं तव अविवेकं मणिपाषाणयोरेकत्र विकीर्णत्वात् विचाररहित्यम् । अपि च उन्नतेः महत्त्वस्य । परां उत्कृष्टां प्रौढिं गुरुतां—नारायणाश्रयभूतत्वात् च वीक्ष्य दृष्ट्वा । अहं त्वां किं निन्दानि अथवा स्तवानि प्रशंसानि इति कथय ब्रूहि । हे समुद्र, तव तीरे मणयः पाषाणखण्डाश्च एकत्रैव विकीर्णाः, त्वदन्तश्च सकललोकपूज्यो भगवान् शेते, एवं विवेकराहित्यं उन्नतत्वं चेत्युभयमपि त्वयि दृष्ट्वा—निन्दां करोमि स्तुतिं वेति न जानेऽहमिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—नीचे महति च समदृष्टित्वात् त्वं वर्णनातीत इति सत्पुरुषं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित्समदर्शी गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन[1] वपुषा ते ।
सलिलमपि यन्न तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृषितानाम् ॥४०॥

[1]. पा०—A. F. किं खलु रत्नायितेन.

किमिति ॥ हे अर्णव समुद्र । एतैः परिदृश्यमानैः रत्नैः किं फलम् । ते अभ्रायितेन अभ्रवन्मेघवदाचरितेन तद्वत् स्निग्धेनेत्यर्थः वपुषा शरीरेण । च किं फलम् । उभयमपि निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः । यत् यस्मात् तावकं तव । सलिलं जलं अपि । तृषितानां पिपासाकुलानाम् । वदनं मुखम् । न प्रयाति न गच्छति । हे समुद्र तव रत्नानि सुन्दरं शरीरं चेत्युभयमपि निष्फलम्, यतस्तव जलं अपि लोकानां पिपासापहरणे असमर्थमिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यदि ते धनं अल्पमपि परोपकारं कर्तुमसमर्थं तर्हि महता ते धनेन सुन्दरेण च शरीरेण किं फलमिति कंचित् धनिकं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चिदनुपयुक्तधनो गम्यते । गीतिवृत्तम् ॥ ४० ॥

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्तानां हरसि यदि[1] कासार सहसा ।
निदाघे चण्डांशौ[2] किरति परितोऽङ्गारनिकरा[3]—
न्कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥४१॥

१ पा०—A. यदि हरसि and F परिहरसि. २ पा०—F. चण्डांशोः, ३ बा.—पा०—°निकरं.

इयत्यामिति ॥ हे कासार तडाग । अधुना त्वं सलिलानां जलानां । इयत्यां संपत्तौ समृद्धौ । अपि । आर्तानां पीडितानां तृष्णयेति शेषः । तृष्णां पिपासां । यदि सहसा न हरसि न निवारयसि । तदा । निदाघे ग्रीष्मे । चण्डांशौ सूर्ये । अङ्गारनिकरान् अङ्गारवत् दाहकान् किरणसमूहान । परितः सर्वतः । किरति क्षिपति सति । कृशीभूतः जलस्य शोषणेन कृशतामापन्नः । केषां खलु तां तृष्णां । परिहर्तासि अपनेष्यसि । केषांचिदपि पिपासां परिहर्तुं न शक्ष्यसीति भावः । अहह इतिखेदे । प्रभूतजलसंपूर्णोऽपि यदि पिपासाकुलानां पीडां न नाशयसि तर्हि ग्रीष्मे जलाभावात् शुष्कस्त्वं केषां तृषामपनेष्यसीति सरोवरं प्रति कस्यचिदुक्तिः—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—प्रभूतधनधान्यसमृद्धोऽपि यदि त्वमधुना पीडितानां साहाय्यं नाचरसि, तर्हि दैवकोपात् क्षीणवित्तः कस्य सहायतां करिष्यसीति धनिकं प्रतिकस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कासारेण प्रस्तुतः कश्चिद् व्ययमकुर्वाणो धनवान् गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अयि रोषमुरीकरोषि नो चे-
त्किमपि त्वां प्रति वारिधे वदामः ।
जलदेन तवार्थिना विमुक्ता[1]-
न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ ४२ ॥

1 ब—अपिमुक्तानि.

अयीति ॥ हे वारिधे समुद्र । रोषं क्रोधम् । नो उरीकरोषि न स्वीकरोषि कुपितो न भवसि । चेत् यदि । त्वां प्रति किमपि हितं किन्तु कटु । वदामः उपदिशामः । तव अर्थिना याचकेन । जलदेन मेघेन । विमुक्तानि वृष्टानि तोयानि जलानि । महान् अपि सन् । न जहासि न त्यजसि । हा इति खेदे । त्वत्तो जलं गृहीत्वा मेघोऽन्येभ्यो ददाति, त्वं तु, हे समुद्र, तेभ्यः पुनर्गृह्णासि, अतीवानुचितमेतदिति समुद्रं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—याचकाय दत्तं धनं, तेन याचकेन अन्येभ्यः प्रतिपादितं त्वं पुनर्गृह्णासि—इति कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित् कृपणो गम्यते । मालभारिणी-वृत्तम् । तल्लक्षणं च—' ससजाः प्रथमे पदे गुरू चेत् । सभरा येन च मालभारिणी स्यात् ' इति ॥ ४२ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्तीं वर्षानदि स्रोतसि जह्नुजायाः ।
न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्यास्तरङ्गभङ्गान्[1] प्रकटीकरोषि ॥४३॥

१. प–E तरंगलीलाम्.

नेति ॥ हे वर्षानदि—एतेन क्षणिकैश्वर्यत्वं सूचितं—ग्रीष्मे जलाभावात् । भवतीं त्वां । जह्नुजायाः जाह्नव्याः गङ्गायाः । स्रोतसि प्रवाहे । विशन्तीं प्रविशन्तीम् । वयं न वारयामः निषेधामः । एतत् वक्ष्यमाणम् । तु न युक्तं नोचितम् । यत् अस्या आश्रयदायिन्या भागीरथ्याः । पुरः अग्रे । तरङ्ग-भङ्गान् तरङ्गाणां भङ्गान् कौटिल्यानि—एतेन अहंकारजन्या भ्रूभेदा ध्वन्यन्ते प्रकटीकरोषि आविष्करोषि । हे वर्षाप्रवृद्धजले नदि गङ्गाया आश्रयं यदि गृह्णासि तर्हि नात्र कश्चिद्दोषः, किन्तु तत्र कुटिलतरंगाणामाविष्करणमयुक्तमिति नदीं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—महतामाश्रयग्रहणे न कश्चिद्दोषः, किन्तु तेषामग्रेऽहंकारप्रदर्शनमतीवानुचितमिति । अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतया नद्या प्रस्तुतः कश्चिदाश्रयदातुः पुरतोऽहंकार दर्शयन् गम्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पौलोमीपतिकानने विलसतां गीर्वाणभूमीरुहां
येनाघ्रातसमुज्झितानि कुसुमान्याजघ्रिरे निर्जरैः ।
तस्मिन्नद्य मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति
त्वं चेदञ्चसि लोभमम्बुज तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे ॥४४॥

पौलोमीति ॥ हे अम्बुज पौलोमीपतिकानने पौलोमी शची तस्याः पतिः इन्द्रः तस्य कानने वने नन्दन इत्यर्थः । विलसतां शोभमानानाम् । गीर्वाणभूमीरुहां भूम्यां रोहन्तीति भूमीरुहाः वृक्षाः गीर्वाणानां देवानां भूमीरुहाः देववृक्षाः;कल्पवृक्षा इति यावत्। येन मधुव्रतेन भ्रमरेण । आघ्रात-समुज्झितानि पूर्वं आघ्रातानि पश्चात् समुज्झितानि त्यक्तानि उच्छिष्टानीत्यर्थः। कुसुमानि पुष्पाणि । निर्जरैः देवैः आजघ्रिरे घ्रातानि आस्वादितानीत्यर्थः। अद्य विधिवशात् दैवकोपवशात् । तव माध्वीकं मधु । आकाङ्क्षति वांछति सति । त्वं लोभं कृपणताम्। अञ्चसि गच्छसि। तदा त्वां प्रति किं ब्रूमहे किं कथयामः । हे कमल, यद्भुक्तोज्झितानि कल्पतरुपुष्पाणि देवैरप्या-स्वाद्यन्ते स भ्रमरस्त्वां मधु याचते चेत्त्वया लोभो न कार्य इति भ्रमरं प्रति

कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-दानयोग्ये सत्पात्रे धनलोभं कुर्वन्तं कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरेण प्रस्तुतः कश्चित् दानयोग्यो गम्यते, अम्बुजेन च कृपणः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता-
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि।
रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥४५॥

भुक्तेति ॥ रे राजहंस। यत्र सरोवरे। भवता मृणालपटली मृणालस्य बिसस्य पटली संघः। भुक्ता आस्वादिता। अम्बूनि जलानि निपीतानि। तथा च नलिनानि पद्मानि। निषेवितानि उपभुक्तानि। तस्य सरोवरस्य केन कृत्येन कर्मणा। कृतोपकारः कृतः उपकारः येन सः। भवितासि भविष्यसि। इति वद ब्रूहि। हे राजहंस यस्मात्सरोवरादुपकारव्रातं प्राप्तवानसि तस्य कथं प्रत्युपकारं करिष्यसीति राजहंसं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-कृतसहस्रोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुमसमर्थं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन राजहंसेन प्रस्तुतः कश्चिदुपकृतो गम्यते। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४५ ॥

प्रारंभे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी-
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान्।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्कृशामञ्चति
त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥४६॥

प्रारंभ इति ॥ हे चञ्चरीक भ्रमर। कुसुमाकरस्य वसन्तस्य प्रारंभे। यस्य रसालशाखिनः आम्रवृक्षस्य। उल्लसन्मंजरीपुंजे उल्लसन्त्यः विकसन्त्यः या मञ्जर्यः कुसुमस्तबकाः तेषां पुंजे राशौ। परितः सर्वतः। मञ्जुलगुञ्जितानि मञ्जुलानि मनोहराणि गुञ्जितानि। रचयन् कुर्वन्। तान् अवर्णनीयान्। उत्सवान् महान्ः आतनोः व्यरचयः। अद्य। दैवात् प्रतिकूलभाग्यात्। तस्मिन् रसालशाखिनि आम्रवृक्षे। कृशां हीनाम्। दशां अवस्थां। अञ्चति गच्छति सति। त्वं विनयं दाक्षिण्यं। मुञ्चसि चेत् तर्हि त्वदन्यः

कः नीचः अस्ति । न कोऽपीत्यर्थः । हे भ्रमर, समृद्धावस्थायां आम्रवृक्षस्य तत्र महान्तमुपभोगमकरोः, अद्य दैवाद्दुर्दशामापन्ने तस्मिन्नाम्रे यदि त्वमनादरं दर्शयसि तर्हि नीचतमोऽसीति भ्रमरं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–यस्य संपन्नावस्थायां आनन्दोपभोगः कृतस्तस्मिन् विपन्ने अनादरं दर्शयन्तं कंचित् कृतघ्नं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरेण प्रस्तुतः कश्चित्कृतघ्नो गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः[1]
किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ।
सीमामिमां[2] कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ–
मुक्तामयीं हरिविहारवसुंधरायाः ॥४७॥

१.बा०–°निमीलिताक्ष । प०–H. निमिलिताक्षम् । २.प० H. शोभामिमाम् ।

एणीगणेष्विति ॥ हे कृष्णसार मृगविशेष । गुरुगर्वनिमीलिताक्षः गुरुणा महता गर्वेण कस्तूर्याद्यभिमानेन निमीलिते अक्षिणी यस्य सः । अस्मिन् कानने वने । एणीगणेषु एणीनां मृगीणां गणेषु समूहेषु । किं खलु खेलसि । इमां स्वक्रीडाभूमिम् । हरिविहारवसुंधरायाः हरेः सिंहस्य विहारस्य क्रीडायाः वसुंधरायाः भूमेः । भिन्नकरीन्द्रकुम्भमुक्तामयीं भिन्नाः पाटिताः विदारिताः वा करीन्द्राणां गजेन्द्राणां कुम्भाः कपोलाः तेषां याः मुक्ताः मौक्तिकानि तैः पूर्णाम् । सीमां मर्यादाम् । कलय अवधारय । हे हरिण यत्र त्वमभिमानभरितो रमसे, सेयं हस्तिकपोलविदारणक्षमस्य सिंहस्य क्रीडाभूमिरिति हरिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–तेजस्विविहारयोग्ये स्थले न क्षुद्रैर्मदः कार्य इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन मृगेण प्रस्तुतः कश्चित् क्षुद्रो गम्यते, सिंहेन च तेजस्वी , वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४७ ॥

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतशङ्कं समागतापि पुरः ।
करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥४८॥

जठरेति ॥ करिणां गजानां । अरिणा शत्रुणा नाशकेनेति यावत् । साभिप्रायमिदं विशेषणम् । जठरज्वलनज्वलता जठरस्य उदरस्य ज्वलनः

अग्निः तेन ज्वलता दह्यमानेन । अपि—अत्यन्तबुभुक्षितेनापीत्यर्थः । अपगत-शङ्कं अपगता शङ्का भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । पुरः अग्रतः । समागता समायाता । अपि । हरिणाली मृगपंक्तिः। कथं हन्यताम् । नु इति वितर्के । अतिबुभुक्षितोऽपि सिंहः पुर आगतान् मृगानतुल्यबलतया नैव हन्तीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—व्यसनपतिता अपि तेजस्विनो हीन-बलान्नाक्रमन्त इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिदतुलपराक्रमः पुरुषो गम्यते, मृगैश्च हीनबला नराः । आर्या वृत्तम् ॥ ४८ ॥

येन भिन्नकरिकुम्भ[1]विस्खलन्मौक्तिकावलिभिराञ्चिता मही ।
अद्य तेन हरिणान्तिके कथं कथ्यतां नु हरिणा पराक्रमः ॥४९॥

[1]. पा०—'कुम्भविषजत्'

येनेति ॥ येन । हरिणा सिंहेन । भिन्नकरिकुम्भविस्खलन्मौक्तिकाव-लिभिः भिन्नाः विपाटिताः ये करिकुम्भाः गजकपोलाः तेभ्यो विस्खलन्ति पतन्ति मौक्तिकानि तेषां अवलिभिः पंक्तिभिः । मही पृथ्वी। आञ्चितां पूजिता अलंकृतेति यावत् । तेन हरिणा अद्य । हरिणान्तिके हरिणान समीपे । स्वकीयः पराक्रमः शौर्यं । कथं केन प्रकारेण । कथ्यतां नु केनापि प्रकारेण वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । यः सिंहः पूर्वं गजकपोलान्विदार्य स्वपराक्रमं दर्शितवान्, अधुना दुर्दैवात् स क्षुद्रमध्यपतितः स्वकीयं पूर्वपरा-क्रमं असमेषु वर्णयितुमप्यसमर्थ इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—महापराक्रम-शाली क्षुद्रबलेषु स्वविक्रमं प्रकाशयितुमसमर्थ इति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महापराक्रमो गम्यते। रथोद्धता वृत्तम् । तल्लक्षणं च—' रो नराविह रथोद्धता लगौ ' इति ।

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे
गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥५०॥

स्थितिमिति ॥ रे मदान्धेक्षण मदेन गर्वेण अन्धे ईक्षणे नयने यस्य तत्संबुद्धौ । गजश्रेणीनाथ गजयूथपते । सखे मित्र । त्वं इह जटिलायां

लतादिबाहुल्येन निबिडायां । वनभुवि काननप्रदेशे । क्षणमपि । स्थितिं अवस्थानम् । नो दध्याः मा कुरु । असौ कुम्भिभ्रान्त्या कुम्भिनाल करिणां भ्रान्त्या-गजोऽयमिति शङ्कया । खरनखरविद्रावितमहागुरुग्रावग्रामः खराः तीक्ष्णाः ये नखराः नखाः तैः विद्राविताः विदारिताः महान्तः गुरवः अत्यन्तस्थूलाः ग्रावाणः पाषाणखण्डाः तेषां ग्रामः समूहो येन तादृशः— तीक्ष्णनखविपाटितशिलाखण्डः । हरिपतिः सिंहराजः । गिरिगर्भे पर्वतकंदरे स्वपिति । निद्राभंगे सिंहोऽयं हनिष्यति त्वां, हस्तिशंक्या पर्वतानपि विदारयत्येषः, अतो गर्वं त्यक्त्वा क्षिप्रं दूरमितोव्रजेति करिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यावत् पराक्रमशाली शत्रुर्न पश्यति तावत् दुर्बलेन नरेण तत्स्थानं गर्वं च परित्यज्य दूरे पलायनं कर्तव्यम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन गजेन प्रस्तुतः कश्चिद् दुर्बलो नरो गम्यते, सिंहेन च तेजस्वी रिपुः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५० ॥

गिरिगह्वरेषु गुरुगर्वगुम्फितो
गजराजपोत न कदापि संचरेः ।
यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनंधयो
भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥५१॥

गिरीति ॥ हे गजराजपोत करीन्द्रशिशो । गुरुगर्वगुम्फितः गुरुणा गर्वेण अभिमानेन गुम्फितः वेष्टितः, पूरित यति यावत् । गिरिगह्वरेषु पर्वतकन्दरेषु । कदापि न संचरेः भ्रमणं मा कुरु । यदि स्तनंधयः स्तनं धयते पिबति इति स्तनंधयः स्तनपायी अपि । हरिशिशुः सिंहशावः । बुध्यते जागर्ति । तर्हि । मही पृथ्वी । करेणु परिशेषिता करेणवः हस्तिन्यः एव परिशेषिता हननादवशेषिताः यस्यां सा । शूरैः स्त्रीणामवध्यत्वात्—गजांस्तु सर्वानेव हनिष्यत्यसौ सिंहशिशुः । भविता भविष्यति । हे हस्तिकलभ, पर्वतकंदरासु निर्भीकेण न भ्रमितव्यम्, अन्यथा अत्यल्पवया अपि सिंहशिशुः अखिलान् गजानुन्मूलयिष्यति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—तेजस्वी शत्रुः बालोऽपि सबलान् शत्रून् उन्मूलयितुं समर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिशुना प्रस्तुतस्तेजस्वी बालो गम्यते । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं च—‘ सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ’ इति ॥ ५१ ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
कृती मालाकारो बकुलमपि कुत्रापि निदधे ।
इदं को जानीते यदयमिह कोणान्तरगतो
जगज्जालं कर्ता कुसुमभर[1]सौरभ्यभरितम् ॥५२॥

[1] प०–H. कुसुमतति.

निसर्गादिति ॥ निसर्गात् स्वभावात् । आरामे उपवने । तरुकुलसमारोपसुकृती तरूणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य समारोपः संरोपणं तेन सुकृतं पुण्यं अस्यास्तीति । कृती कुशलः । अपि । मालाकारः उद्यानपालकः । कुत्रापि उपवनस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि प्रदेशे । बकुलं तन्नामकं वृक्षं । निदधे स्थापितवान् । कुशलोऽपि बकुलवृक्षमितरवृक्षवद्यत्र कुत्रापि चिक्षेपेत्यर्थः। एतेनास्य विवेकराहित्यं सूचितम् । इदं पुनः को जानीते यत् कोणान्तरगतः उद्यानैकदेशे स्थितः । अपि । अयं बकुलः । इह । जगज्जालं विश्वमंडलं । कुसुमभरसौरभ्यभरितं कुसुमानां यो भरः अतिशयः तस्य सौरभ्येण सुगन्धेन भरितं पूर्णम् । कर्ता करिष्यति । यद्यपि विवेकशून्यो मालाकार उद्यानस्य कोणे बकुलं विहितवान्, तथाप्यसौ बकुलः स्वपुष्पपरिमलैः जगत्पूरयति–इति । मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—विवेकहीनैरविशिष्टस्थाने स्थापितोऽपि गुणवान्नरः स्वगुणैरात्मसौभाग्यं प्रकटयति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन बकुलेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान् गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

यस्मिन् खेलति[1] सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-
र्मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिद्दन्तावलाः पेदिरे ।
सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः
क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥५३॥

[1]. प०, वे०, बा०–वेल्लति which means चलति.

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् राघवे । खेलति क्रीडति सति । हरिद्दन्तावलाः हरितां दिशां दन्तावलाः गजाः दिग्गजा इति यावत् । सर्वतः समन्तात् । परिचलत्कल्लोलकोलाहलैः परिचलन्तः प्रसरन्तः कल्लोलाः तरङ्गाः तेषां कोलाहलैः । हृदि मनसि । मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं मन्थाद्रेः मंदरपर्वतस्य भ्रमणं

विलोडनं तस्य श्रमं शङ्काम् । पेदिरे प्रापुः । सः अयं । तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गक-वलीकाराक्रियाकोविदः तुङ्गानां महतां तिमिंगिलानां मत्स्यविशेषाणां अङ्गानां गात्राणां कवलीकारे ग्रासीकरणे या क्रिया तस्यां कोविदः चतुरः । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः' इति वचनात् । राघवः मत्स्यभेदः । केलिकलहत्यक्तार्णवः केलौ क्रीडायां कलहः विरोधः तेन त्यक्तः अर्णवः समुद्रः येन । कस्य क्रोडे भुजमध्ये । क्रीडतु । न कस्याप्यन्यस्य क्रोडो राघवाश्रयदाने समर्थः । यस्य महामत्स्यस्य क्रीडनमात्रेण पुनः समुद्रमथनश्रमो जायते, स यदि कौतुकेन समुद्रं त्यजेत्तर्हि कोऽन्यस्तदाश्रयदाता भवितुं योग्य इति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–महानेव महते आश्रयं दातुं समर्थो भवति, नान्यः । अप्रस्तुत-प्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन राघवेण प्रस्तुतः कश्चिन्महापुरुषो गम्यते । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४०३) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् । तत्र 'हरिदन्तावलाः ।' इत्यस्य स्थाने 'हरिद्यूथाधिपाः' इति पठ्यते । 'तुङ्ग-तिमिंगिल' इत्यादिस्थाने च 'तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गगिलनव्यापारकौतूहलः' इति पाठभेदः । अस्यार्थश्च–गिलनं ग्रासः तस्य व्यापारे कर्मणि कौतूहलं परिश्रमा-भावो यस्य । 'केलिकलह' इत्यादिस्थाने च 'केलिरभस' इत्यादि पठ्यते । रभसेन वेगेनेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

लूनं मत्तगजैः[1] कियत्कियदपि च्छिन्नं तुषारार्दितैः
शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ।
एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती[2] दिशो
हा कष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते ॥५४॥

[1]पा०–मत्तमतङ्गजैः कियदपि. [2]पा०–H. आनन्दयन्ती.

लूनमिति ॥ काननं वनं । मत्तगजैः कियत् किंचिदित्यर्थः । लूनं छिन्नं । तथा तुषारार्दितैः तुषारेण हिमेन अर्दितैः पीडितैः लोकैरिति शेषः । कियत् अपि इन्धनार्थं छिन्नं खण्डितम् । शिष्टं अवशिष्टं च । ग्रीष्मज-भीष्मभानुकिरणैः ग्रीष्मजः निदाघोद्भवः अतएव भीष्मः भयानकः भानुः सूर्यः तस्य किरणैः । भस्मीकृतं नीरसतामापादितं हा कष्टं । एषा कोणगता यथाकथंचिदवशिष्टा । परिमलैः गन्धैः । दिशः मुहुः वारंवारम् ।

अमोदयन्ती सुरभयन्ती। ललिता शोभना। लवङ्गलतिका। दावाग्निना वनवह्निना। दह्यते। अनेकाभिर्विपत्तिभिर्ग्रस्यमाने वने यथाकथंचिदवशिष्टा लवङ्गलता आत्मनो गन्धैः सर्वा दिशः सुरभयति—परन्तु दुर्दैववशात्। दावाग्निस्तामपि भस्मसात्कुरुत इति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—आत्मरक्षासमर्थो गुणवानपि दुर्दैववशाद्विपद्यत एव। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः। अत्राप्रस्तुतया लवङ्गलतिकया प्रस्तुतः कश्चिदापद्गतो गुणवान् गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५४॥

स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुतं
पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि।
सत्यं नन्दन किं त्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थ्यते
त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः॥ ५५॥

स्वर्लोकस्येति॥ हे नन्दन देवोद्यान। त्वं स्वर्लोकस्य स्वर्गस्य। शिखामणिः चूडामणिः तद्वत् शिरोधार्यः अत्युत्कृष्ट इति यावत्। तथा। सुरतरुग्रामस्य कल्पवृक्षसमूहस्य। अद्भुतं विचित्रं। धाम स्थानं। असि तथा। पौलोमीपुरुहूतयोः पौलोमी इन्द्राणी शची पुरुहूतः इन्द्रः तयोः। पुण्यावलीनां बहूनां पुण्यानां। परिणतिः परिपाकः फलं इति यावत्। असि। इति सर्वं सत्यम्। किंतु तथापि। सहृदयैः सदाशयैः। विधिः ब्रह्मा। नित्यं। इदं प्रार्थ्यते याच्यते। यत् खाण्डवरङ्गताण्डवनटः खाण्डवः वनविशेषः स एव रङ्गः नर्तनस्थानं तत्र ताण्डवे उद्धतनृत्ये नटः नर्तकः—खाण्डववन भस्मकारी। वैश्वानरः अग्निः। त्वत्तः दूरे अस्तु। सर्वप्रकाराद्भुतगुणसामग्रीविभूषितमपि नन्दनं वनं दावानलाद्बिभेत्येवेति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—सर्वसुखोपेतस्यापि भयस्थानानि विद्यन्त एवेति। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः। अत्राप्रस्तुतेन नन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान् गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥५५॥

स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
चञ्चूकोटिविपाटिताररपुटो यास्याम्यहं पञ्जरात्।
एवं कीरवर मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-
त्यन्तः संप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः॥५६॥

१.र० चञ्चूकोटिनिराकृतार्गलः । बा०–°कोटिविपाटितायसपुटः । नि०–°विपाटितारलकुटः । प०–A. ° विघाटिताचिरपुटः, C. ° विपाटितारकपुटः । २.प० A. इत्थं.

स्वस्वेति ॥ स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया स्वस्य स्वस्य निजस्य व्यापृतिः व्यापारः तस्मिन् मग्नं समासक्तं मानसं मनः तस्य भावः तया–निजकर्मासक्तचित्ततया । जने मन्निकटस्थे लोके । मत्तः मत्सकाशात् । निवृत्ते परावृत्ते अपक्रान्ते इत्यर्थः सति । चञ्चूकोटिविपाटितारपुटः चञ्च्वाः कोट्या अग्रभागेन विपाटितं विदारितं अररपुटं कपाटयुगलं, पञ्जरद्वारमित्यर्थः, येन सः । अहं पञ्जरात् बहिः । यास्यामि गमिष्यामि–उड्डीयेति शेषः । एवं अनेन प्रकारेण । कीरवर शुकश्रेष्ठे । मनोरथमयं साकल्पिकं न तु वास्तवं । पीयूषं अमृतं । आस्वादयति सति । वारणकराकारः वारणस्य गजस्य करः शुण्डादण्डः तस्य आकारः इव आकारो यस्य सः । फणिग्रामणीः फणिनां सर्पाणां ग्रामणीः नायकः श्रेष्ठ इति यावत् । अन्तः पञ्जरस्येति शेषः । संप्रविवेश मत्संनिकृष्टा जना यदा असावधाना भविष्यन्ति तदैव पञ्जरं त्रोटयित्वा बहिर्भविष्यामि–इति यावच्छुको विचिन्तयति तावद् भीमकायः सर्पः पञ्जराभ्यन्तरं प्रविष्टवानिति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–इह जगति लोका भावनामयानि भवनानि निर्माय सुखनिमग्ना भवन्ति किन्तु बहुशः आकस्मिका वज्रोपमा दुर्दैवविपाकास्तान् मध्य एव नाशयन्ति । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन कीरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्संसारी गम्यते । अलंकारश्चायं विषादनाख्येन अलंकारेण अनुप्राणितः । तल्लक्षणं च 'अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषादनम्' रसगंगाधरे (पृ. ५०६) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५६॥

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुला–
मेतामम्बुधिकामिनीं व्यवसिताः संगाहितुं वा कथम् ।
अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः समावर्तितौ
यद्ग्रावेव[१] रसातलं पुनरसौ[२] याता गजग्रामणीः ॥५७॥

१ बा०–ग्राहेच. । प०–AF. ग्राहेण. । C. ग्रावेण. २ प०–E. सरभसं.

रे इति ॥ रे चाञ्चल्यजुषः चाञ्चल्यं चपलत्वं जुषन्ते सेवन्ते इति ।

श्रितनगाः श्रितः आश्रितः नगः पर्वतः यैः ते-पर्वतवासिन इत्यर्थः। मृगाः। कल्लोलमालाकुलां कल्लोलानां महोर्मीणां मालाभिः पंक्तिभिः आकुलां व्याप्तां। एनां पुरतो दृश्यमानां अम्बुधिकामिनीं अम्बुधेः समुद्रस्य कामिनीं प्रियां नदीमित्यर्थः। संगाहितुं प्रवेष्टुं। कथं वा केन कारणेन। व्यवसिताः उद्युक्ताः। यत् यस्मात् कारणात्। अत्रैव। उच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः उच्छलद् उद्गच्छद् अम्बुजलं तस्य निर्भरः आधिक्यं तेन महान्तः आवर्ताः जलभ्रमाः तैः। समावर्तितः इतः ततः भ्रामितः। असौ गजग्रामणीः गजश्रेष्ठः। पुनः। ग्रावा पाषाण इव। रसातलं पातालं। यातः-मग्न इत्यर्थः। अस्यां नद्यां करीन्द्रोऽपि जले मग्नः, अतश्चपलतया युष्माभिरत्रावगाहनचेष्टा न कार्येति मृगान् प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-महद्भिरप्यसाध्ये कर्मणि क्षुद्रश्चेष्टा न कार्या। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः। अत्राप्रस्तुतैर्मृगैः प्रस्तुताः केचनासमर्था नरा गम्यन्ते, करीन्द्रेण च कश्चित्समर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५७॥

पिब स्तन्यं पोत त्वमिह मद[1]दन्तावलिधिया
दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान्।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर-
न्नयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः॥५८॥

[1] पा० किल.

पिबेति॥ हे पोत शिशो सिंहस्येति शेषः। त्वं इह मदीयं स्तन्यं दुग्धं। पिब। इति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिः। मददन्तावलधिया मदो विकारः तद्वन्तः ये दन्तावलाः गजाः तेषां धिया बुद्ध्या-इमे मत्ता गजा इति मन्यमानः। हरिदन्तेषु हरितां दिशां अन्तेषु भागेषु। किमिति कथं। परुषान् क्रोधेन तीक्ष्णान्। दृगन्तान् दृशोः नेत्रयोः अन्तान् कोणान्-कटाक्षानिति यावत। आधत्से क्षिपसि। ननु। अयं। त्रयाणां लोकानां। हृदयपरितापं हृदयस्य ग्रीष्मादिजन्यं परितापं दुःखं। परिहरन् निवारयन्। नवनीलः नवश्चासौ नीलश्च ।॰जलधरः मेघः। धीरं धीरं गम्भीरं यथा स्यात्तथा। ध्वनति गर्जति। हे शिशो क्रोधं मा कुरु, नेमे ते स्वभाववैरिणो गजा अपि तु लोकत्रयतापहारी मेघोऽयं गर्जतीति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिरिति-

मुग्ध्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—तेजस्वी शैशवेऽपि स्वशत्रोराभासं न सहते। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिशुना प्रस्तुतः कश्चिच्छिशुस्तेजस्वी गम्यते। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥५९॥

धीरेति ॥ हे नीरद मेघ। ते तव। धीरध्वनिभिः धीराः गम्भीराः ध्वनयः गर्जितानि तैः। अलं। गर्जनां मा कुरु—इत्यर्थः। यतः मे मासिकः मासैकमात्रः। गर्भः। उन्मदवारणबुद्ध्या उन्मदाः मत्ताः ये वारणाः गजाः तेषां बुद्ध्या भ्रान्त्या। मध्येजठरं जठरस्य उदरस्य मध्ये। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः। समुच्छलति बहिरागमनाय समुच्चलति। रसगङ्गाधरे (पृ० २११)अतिशयोक्तेरुदाहरणमेतत्। तथा चोक्तं तत्र—'यत्रासंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कर्षार्थः। अत्र सिंहीवचने समुच्छलनासंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्यातिशायिका'। केचित्त्वत्राप्रस्तुतप्रशंसां मन्यन्ते। उपगीति वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वेतण्डगण्डकण्डूतिपांडित्यपरिपान्थिना।
हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥६०॥

वेतण्डेति ॥ वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपान्थिना वेतण्डानां गजानां गण्डाः कपोलाः तेषां कण्डूतिः घर्षणं तत्र यत्पाण्डित्यं नैपुण्यं तस्य परिपन्थिना विरोधिना। हरिणा सिंहेन। सिंहो हि गजानां हननेन न केवलं तेषां विरोधी अपितु कण्डूतियुक्तानां तेषां कपोलानामपि। हरिणालीषु मृगपंक्तिषु। कः पराक्रमः शौर्यं। कथ्यतां वर्ण्यताम्। पद्यमेतत् ४९ पद्येन समानार्थम्। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ६० ॥

नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी[१]
वासो यस्य हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः।
सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह
त्वं चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वां किमाचक्ष्महे ॥६१॥

१. वै०—वामा°.

नीरादिति ॥ हे अंभोरुह कमल। यस्य ते तव। निर्मलतः निर्मलात्।

नीरात् जलात् । जनिः उत्पत्तिः । मधुरता मनोहरता । रामामुखस्पर्धिनी रामाणां स्त्रीणां मुखेन सह स्पर्धितुं शीलमस्याः रमणीमुखसदृशीत्यर्थः । तथा हरेः विष्णोः । करे हस्ते । वासः वसतिः । परिमलः गन्धः च । गीर्वाणचेतोहरः गीर्वाणानां देवानां चेतसः हरः अपहारकः—देवानामपि मनांसि हरतीत्यर्थः । महाकविगिरां महाकवीनां गिरां वाणीनां । सर्वस्वं सर्वधनस्वरूपं । कविभिः सर्वत्र कमलमुपमानतयाङ्गीक्रियते । तथा कामस्य च सर्वस्वं—पञ्चसु अस्त्रेषु कमलस्य परिगणितत्वात् । तदहो त्वं । मधुपे भ्रमरे, मद्यपे इत्यपि ध्वन्यते । प्रीतिं स्नेहं । उरीकरोषि स्वीकरोषि । चेत् । त्वां किं । आचक्ष्महे कथयामः । सर्वथा निन्दनीयमेतदित्यर्थः । हे कमल, उदात्तं ते कुलं निवासश्च ते श्रेष्ठः, देवानां मनोमोहकस्तथा महाकवीनां कामदेवस्य च सन्मानपात्रमसि तथापि यत्त्वं भ्रमरे स्निह्यसि तदतीवानुचितमिति कमलं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-अखिलोत्कृष्टगुणोपेतं किन्तु नीचसहवासकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् किन्तु नीचसहचारी गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ।
परिणामविषमहरिणा करिनायक[1] वर्धते वैरम् ॥६२॥

[1]. प० C. करिणायक.

लीलेति ॥ हे करिनायक गजेन्द्र । लीलामुकुलितनयनं लीलया विलासेन मुकुलिते अर्धनिमीलिते नयने यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । सुखशयनं सुखं आनन्ददं शयनं निद्राम् । किं कथम् । समातनुषे करोषि । परिणामविषमहरिणा परिणामे अन्ते विषमः दुःसहः हरिः सिंहः तेन सह । वैरं वर्धते । हे गजेन्द्र किमिति सुखनिद्रामनुभवसि, निकटे प्रबलशत्रुः सिंहो जागर्तीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—प्रबलः शत्रुर्निकटे वर्तते, अतोऽसावधानेन न स्थातव्यमन्यथा महाभयशङ्केति कंचित् प्रति हितोपदेष्टुरुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन करिनायकेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रमत्तो नरो गम्यते । उपगीतिवृत्तम् ॥ ६२ ॥

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः।
यानाश्चेन्न पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ६३ ॥

विदुषामिति ॥ विदुषां पण्डितानां, न तु मूर्खाणां। वदनात् मुखात्। वाचः वचनानि। सहसा एकपदे। बहिः नो यान्ति गच्छन्ति। अविमृश्य न ते वदन्तीत्यर्थः। याताः बहिर्निर्गताः। चेत्। न पराञ्चन्ति परावर्तन्ते द्विरदानां द्वौ रदौ दन्तौ यस्य सः द्विरदः गजः। तेषां रदाः दन्ताः। गजानां बहुत्वात् बहुवचनम्। इव। पण्डिता अविमृश्य न किंचिद्वदन्ति, यत्किंचिच्च गदन्ति तत् सर्वथा परिपालयन्तीत्यर्थः। उपमालङ्कारः। तल्लक्षणंच–'साधर्म्य–मुपमा भेदे' इति। अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं संभूतिरम्भोनिधे–
र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः।
एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः[1]
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको[2] विवेको यदि ॥ ६४ ॥

[1].प०–A. F. गुणः…सर्वोऽपि लोकोत्तरः [2].बा०–स्यादर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ चेको.

औदार्यमिति ॥ औदार्यं बहुप्रदत्वं। भुवनत्रये लोकत्रये। अपि विदितं प्रसिद्धं। अम्भोनिधेः समुद्रात्। संभूतिः उत्पत्तिः। अपि विदिता। एवं नन्दनकानने नन्दनवने। वासः स्थितिः। तथा च। गीर्वाणचेतोहरः देवानां मनोमोहकः। परिमलः गन्धः। अपि विदित एव। एवं दातृगुरोः दातृषु वदान्येषु गुरुः श्रेष्ठः तस्य सुरतरोः कल्पवृक्षस्य। सर्वे अपि गुणाः। लोकोत्तराः अलौकिकाः। स्युः। यदि। अर्थिप्रवरार्थितार्पणविधौ अर्थिषु याचकेषु प्रवराः श्रेष्ठाः तेषां यत् अर्थितं, याचितं अथवा अर्थिनां प्रवरं उत्कृष्टं यत् अर्थितं, तस्य अर्पणविधौ दानप्रकारे। एकः विवेकः योग्यायोग्य-विचारः। स्यात्। कल्पवृक्षस्य जन्मनिवासादयः सर्वेऽपि गुणा उत्कृष्टा भवेयुर्यदि योग्यायोग्यविवेकेन याचकानां मनोरथान् पूरयेदयमिति–मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—नरस्य सत्कुलोत्पत्त्यादयो गुणास्तदैव शोभन्ते यदा याचक-मनोरथपूरणादौ योग्यायोग्यविचारोऽपि तस्य स्यात्। अप्रस्तुतप्रशंसाल-ङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन सुरतरुणा प्रस्तुतः कश्चित्सर्वगुणसंपन्नः किन्तु विवेकहीनो नरो गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-
मित्येवं परिचिन्त्य मात्ममनसि[१] व्याधानुतापं कृथाः ।
भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः
साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षा नराः[२] ॥६५॥

१. र०—मा स्म मनसि २. र०—खलाः

एक इति ॥ व्याध लुब्धक । अपघृणः अपगता घृणा करुणा यस्य सः, निर्दयः इत्यर्थः अहं एकः । विश्वसतां विश्वासशालिनाम् । प्राणिनां मृगादीनां जीवानाम् । प्राणान् अपहरामि । इति एवम् परिचिन्त्य । आत्ममनसि स्वचित्ते । अनुतापं पश्चात्तापं । मा कृथाः मा कुरु । यतः— भूपानां राज्ञां भवनेषु गृहेषु । तथा विमलक्षेत्रेषु विमलानि शुद्धानि क्षेत्राणि प्रयागाद्यानि तीर्थानि तेषु । गूढाशयाः गूढः पराहितरूपः गुप्तः आशयः अभिप्रायः येषां ते । साधूनां सत्पुरुषाणां च । अरयः शत्रवः । त्वत्तुल्यकक्षाः त्वया तुल्या कक्षा अवस्था येषां ते । नराः कति न वसन्ति अपि तु बहव एतादृशा निवसन्तीत्यर्थः । राजभवनेषु तथा पुण्यक्षेत्रेषु कपटेन विश्वस्तानां सज्जनानां अपकारं कुर्वन्तो बहवः खला विद्यन्ते—अतो न केवलं त्वं विश्वासघातक इति व्याधं प्रति कस्यचिदुक्तिः । पद्यमेतत् रसगङ्गाधरे (पृ० ४९७) प्रतीपालंकार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च—' उपमानोपमेययो-रन्यतरस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं (प्रतीपं) द्विविधम्'। अत्र व्याध उपमेयः खलानामुपमानत्वम् । विश्वासघातकता च साधारणो धर्मः । तस्या विश्वासघातकतया व्याधगत उत्कर्षः खलगतविश्वासघातकतया परिहृतः । एतन्मूलमेव च व्याधखलयोः सादृश्यम् । अत्रौपम्यस्य व्याधानुतापनाशः फलम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विश्वास्य मधुरवचनैः साधून्ये वञ्चयन्ति नम्रतमाः[१] ।
तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ॥६६॥

१. प०—नम्रतराः र०—नम्रतया

विश्वास्येति ॥ हे मातः काश्यपि पृथ्वि । ये नम्रतमाः अत्यन्तं विनीताः सन्तः । साधून् सज्जनान् । मधुरवचनैः मिष्टवचोभिः ।

विश्वास्य। तान् वञ्चयन्ति प्रतारयन्ति तान् एतादृशान् खलान् अपि। दधासि धारयसि। अतः। तव अपि च। विवेकः सदसद्विचारः। यातः गतः। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ४६८) काव्यलिङ्गे उदाहृतम्। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—'काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता'। अत्र पृथिवी विवेकनाशस्य वञ्चकपुरुषाणां धारणं वाक्यार्थो हेतुः। गीतिवृत्तम्॥ ६६॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या[1]
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः[2]॥६७॥

[1].शे०, वै०—°रार्थहृद्या [2].र०सकलमेव चरित्रमन्यत्।

अन्येति॥ विद्यावतां विदुषां। जगद्धितमयी संसारोपकारिणी। मनसः प्रवृत्तिः व्यापारः। अन्या विलक्षणा। का अपि वचनावलीनां वचनसरणीनां। रचना। अन्यैव अकुतैव। कृतिः आचारः। च। लोकोत्तरा अलौकिकी। आकृतिः स्वरूपं च। आर्तहृद्या आर्तानां पीडितानां हृद्या मनोहारिणी। किं बहुना विदुषां सकलं एव। गिरां वाणीनां। दवीयः दूरतरम्। अतिशयोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं च—'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्' इत्यादि। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तौ (पृ० ३११) उदाहृतम्। अत्र विदुषां वाण्यादीनां अभेदे अपि लोकोत्तरप्रतिपत्त्यर्थं भेदो विवक्षितः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ६७॥

आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम्।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
ल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति॥ ६८॥

आपद्गतइति॥ महाशयचक्रवर्ती महान् उदारः आशयः स्वभावः यस्य सः, तेषु चक्रवर्ती चक्रवर्तिनृपवत् श्रेष्ठः। आपद्गतः विपत्तिग्रस्तः। अपि। खलु निश्चयेन। अकृतपूर्वं पूर्वं कृतः कृतपूर्वः, न कृतपूर्वः अकृतपूर्वः तं। उदारभावं महत्त्वं। विस्तारयति प्रकटयति। दहनमध्यगतः अग्निमध्यगतः, ज्वलन्नित्यर्थः। कालागुरुः कृष्णचन्दनः। समन्तात् सर्वतः

लोकोत्तरं अलौकिकं । परिमलं गन्धं । प्रकटीकरोति दर्शयति । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तल्लक्षणं च-'वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मक-वाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा' (रसगङ्गाधर—पृ० २२०-१)। आपद्गतः सत्पुरुषो दहनमध्यगतकालागुरुसदृशः । अपूर्वौदार्यविस्तारणं च लोकोत्तरपरिमलप्रकटनम् । उभयोश्च वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६८ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।
लोकंपृणैः परिमलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुतापि[१] नितान्तरम्या ॥ ६९ ॥

[१]. र०—कालागुरोः कठिनतापि ।

विश्वेति ॥ विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां विश्वस्य जगतः अभिरामाः मनोहराः ये गुणाः तेषां गौरवेण महत्त्वेन, आधिक्येन वा, गुम्फितानां युक्तानामित्यर्थः । निर्मलधियां शुद्धबुद्धीनां । रोषः क्रोधः । अपि । रमणीयः सुन्दरः । एव । लोकंपृणैः लोकं जनं पृणन्ति तर्पयन्तीति लोकंपृणाः तैः । अलुक् समासः । परिमलैः गन्धैः । परिपूरितस्य । काश्मीरजस्य कुंकुमस्य । कटुता अपि । नितान्तरम्या अतीव मनोहारिणी । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २११) प्रतिवस्तूपमायां उदाहृतम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ६९ ॥

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्भराणां[१] पुरो
विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषो वल्गन्ति चेत्पामराः[२] ।
अद्य श्वः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः
सिंहानां च सुखेन मूर्धसु पदं धास्यन्ति शालावृकाः[३] ॥७०॥

[१].र०—°पुरश्रियामस्मादृशानां- [२].र०—चेद्वालिशाः [३].र०-सालावृकाः

लीलेति ॥ विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषः विद्यायाः सद्म गृहं तस्मात् विनिर्गलन्तः भ्रश्यमानाः ये कणाः लेशाः तान् मुष्णन्ति चोरयन्तीति-यथाकथंचिद्विद्यालयादिभ्यो लब्धज्ञानलवाः पामराः नीचाः । लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्भराणां लीलया अनायासेन लुण्ठिताः प्रसभं गृहीताः

शारदायाः सरस्वत्याः पुरात् महान्तः संपद्भराः उत्कृष्टा ऐश्वर्यभारा यैः ते- अस्मादृशाः-तेषाम्। अनायासाधिगतागाधपाण्डित्यानाम्। पुरः अग्रे । वल्गन्ति विकत्थन्ते । चेत् । तर्हि । अद्य अधुनैव । श्वः वा । अतिशीघ्रमेवेत्यर्थः । शकुन्तशिशवः शकुन्तानां पक्षिणां शावकाः । फणिनां सर्पाणां । मूर्धसु शिरःसु । सुखेन पदं । धास्यन्ति स्थापयिष्यन्ति । एवमेव-शशाः शशकाः। दन्तावलानां गजानां मूर्धसु । तथा । शालावृकाः श्वानः-तेषां शालासु गृहेष्वेव न तु वनादिषु वृकतुल्यत्वात् । सिंहानां मूर्धसु पदं धास्यन्ति । अत्र पूर्वार्धे बहुज्ञाल्पज्ञयोर्व्यतिरेको गम्यते । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८५) अर्थापत्तावुदाहृतम् । तल्लक्षणं च-केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्या- पत्तिरर्थापत्तिः' इति । (अत्र प्रकृतं) महापण्डितानां पुरतोऽल्पज्ञानां वल्गनं-तुल्यन्यायेन—शुनां सिंहमस्तकेषु चरणाधानम्- (गुतच्चाप्रकृतम्) गमयन्ति । शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥ ७० ॥

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि-
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ ७१ ॥

गीर्भिरिति ॥ नराः । गुरूणां वृद्धानां शिक्षकाणां वा । परुषाक्षराभिः कठोराभिः । गीर्भिः वाणीभिः । तिरस्कृताः भर्त्सिताः । सन्तः । महत्त्वं गौरवम् । यान्ति । अलब्धशाणोत्कषणाः न लब्धं शाणे रत्नादिघर्षणपाषाणे कषणं घर्षणं यैः ते । मणयः । जातु कदाचिदपि । नृपाणां राज्ञाम् । मौलौ शिरसि । वसन्ति । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३३२) वैधर्म्येण प्रति- पादितायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ७१ ॥

वहति विषधरान्पटीरजन्मा शिरसि मषीपटलं[1] दधाति दीपः ।
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः ॥७२॥

[1].प०, शे., वै०– मसीपटलं.

वहतीति ॥ पटीरजन्मा चन्दनः । विषधरान् धरन्तीति धराः विषस्य धराः विषधराः सर्पाः तान् । वहति धारयति । दीपः शिरसि मषीपटलं अंजनस्य, कज्जलस्येत्यर्थः, पटलं समूहं । दधाति । विधुः चन्द्रः । अपि ।

कलङ्कम् । भजतेतरां अतिशयेन धारयति । तथा च । क्षितीन्द्राः भूपतयः । खलु । पिशुनजनं खलजनं । बिभ्रति धारयन्ति । प्रायः सर्वेऽपि सज्जनाः दुष्टसंगदूषिताः, न कोऽपि तस्मान्मुक्तः इत्यर्थः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३३७) प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम् ।अत्र वहनाधानभजनभरणानां वस्तुत एकार्थतैव । अच्युतरायस्तु चतुर्थचरणं 'पिशुनजनं च बिभर्ति यत्क्षितीन्द्रः' इत्येकवचनान्तं पठति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं च–अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ' ॥ ७८ ॥

सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-
मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।
आराधितः कथय केन करैरुदारै[1]-
रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि [2] ॥ ७९ ॥

१.बा०–गुणैरुदारैः । २. एतदनन्तरं केषुचित्पुस्तकेषु (मुद्रितेषु, आदर्शेषु च) पद्यत्रयमिदं पठ्यते —

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातंकः ।
प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति (A. जयति) ॥
पांडित्यं परिहृत्य[1] यस्यर्थहि[2] कृते [3]बंदित्वमालम्बितं ।
दुष्प्रापं मनसापि यो गुरुतरैः[4] क्लेशैः पदं प्रापितः
रूढ[5] स्तत्र स चेन्निगीर्य सकलां पूर्वोपकारावलिं[6] ।
दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्ष्महे ॥

[1] A. F. चरितं हि. [2] A. F.च. [3] A. वा. [4] A. F. °तरं. [5] F. गूढ. [6] F. स.

खलः कापट्यदोषेण दूरेणैव विसृज्यते ।
अपायशंकिभिर्लोकैर्विषेणाशीविषो यथा ॥

सत्पूरुष इति ॥ सत्पुरुषः सज्जनः । अनुक्तः अप्रार्थितः । एव । हिताचरणैः हितानि शुभानि आचरणानि अनुष्ठानानि तैः । अखिललोकं समग्रं जगत् । अमन्दं प्रभूतं यथा स्यात्तथा । आनन्दयति प्रीणयति । खलु निश्चयेन । तथाहि–इन्दुः चन्द्रः । केन । आराधितः पूजितः, प्रार्थित इति यावत् । उदारैः महद्भिः आनन्ददायकैरित्यर्थः । करैः किरणैः।

'गुणैः' इत्यपि पाठः। कैरविणीकुलानि कैरविणीनां कुमुदिनीनां कुलानि समूहान्। विकासयति प्रफुल्लयति। इति कथय ब्रूहि। अप्रार्थित एव विकासयतीत्यर्थः। सज्जनः स्वत एव लोकहितमनुतिष्ठति यथा चन्द्रः अप्रार्थित एव कुमुदिनीः विकासयति। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३३७) दृष्टान्तालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणं च—'प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमादीनां साधारणधर्मस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तः'। अत्र सत्पुरुषस्य इन्दुः, हिताचरणस्य कराः, 'अनुक्त एव' इत्यस्य 'आराधितः कथय केन' इति, 'आनन्दयति' इत्यस्य च 'विकासयति' प्रतिबिम्बानि। वसंततिलका वृत्तम्॥ ७३॥

> परार्थव्यासङ्गादुपजहदथ स्वार्थपरता-
> मभेदैकत्वं यो वहति गुणभूतेषु[1] सततम्।
> स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा[2]
> समर्थो यो नित्यं सजयतितरां कोऽपि पुरुषः॥ ७४॥

[1]. पु०—H. गुणिभूतेषु. [2]. पु०—A.F. ललितोदार°। अच्युतराय—ललितोदातृ°। बा०—ललितोद्दाम°

परार्थेति॥ यः पुरुषः। परार्थव्यासङ्गात् परस्य अन्यस्य अर्थः हितं तस्मिन् व्यासङ्गः दत्तचित्तता तद्धेतोः। स्वार्थपरतां स्वपुरुषार्थपरायणताम्। उपजहत् त्यजन्। गुणभूतेषु गौणेषु, आत्मनः हीनेष्वित्यर्थः। एतादृशेषु लोकेषु। सततं निरन्तरं। अभेदैकत्वं अभेदः भेदराहित्यं तस्मात् एकत्वं द्वैतराहित्यम्। वहति धारयति। अर्थात् आत्मनो हीनेष्वपि पुरुषेषु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति बुद्ध्या एकत्वमनुभवति। तथा यस्य। अन्तः हृदये। ललितोदात्तमहिमा ललितः शोभनः उदात्तः उन्नतः महिमा महत्त्वं स्वभावात् निसर्गात्। स्फुरति विकसितो भवति। यः च नित्यं। समर्थः दक्षः। प्रभुरित्यर्थः। सः। कोऽपि अनिर्वचनीयः। पुरुषः। जयतितरां अत्यर्थमुत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ३८४) समासोक्तावुदाहृतम्। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे 'समासोक्तिः, समैर्यत्र, कार्यलिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः।' अत्र प्रस्तुते सज्जने अप्रस्तुतस्य तत्पुरुषसमासस्य व्यवहार आरोप्यते। तथाहि—'राजपुरुषः'

इत्यत्र 'राजन्' शब्दः 'पुरुष'शब्दश्च उभावपि स्वार्थं त्यजतः–अर्थात् 'राजपुरुषः' न स्वयं राजा न वा साधारणः पुरुषः, अपि तु राजसेवानिरतः पुरुषः। अतोऽत्र राजसेवानिरतपुरुषरूपः परार्थः, अभेदैकत्वं अभेदैकत्वसंख्या–अर्थात् यत्र भिन्नाः संख्या अभेदेन वर्तन्ते। यथा अस्मिन् राजपुरुषशब्दे–राज्ञः पुरुषः, राज्ञोः पुरुषः, राज्ञां पुरुषः, इति त्रयमपि संभाव्यते। सर्वाश्चैताः संख्या एकस्मिन् राजपदे संनिविष्टाः। स चायं राजशब्दः समासेऽस्मिन् विशेषणत्वात् गुणभूतः। तत्पुरुषे हि परः शब्दः प्रधानो भवति। अतो गुणभूते। राजशब्दे अभेदैकत्वसंख्या वर्तते। यस्यान्तः उदात्तमहिमा स्फुरति। सर्वेषां शब्दानां उदात्तानुदात्तस्वरितादिस्वराणामेकतमः स्वरो भवति। किन्तु समासे 'समासस्य' इति पाणिनिसूत्रेण अन्तोदात्तत्वं भवति। य : नित्यं समर्थः। अन्वययोग्यः शब्दः समर्थः–राजपुरुषः इत्यत्र राजशब्दस्य पुरुषशब्देन अन्वयः सम्बन्धो भवितुमर्हति, किन्तु 'राज्ञः अवलोकयति पुरुषः' इत्यत्र राजशब्दस्य अवलोकयति पदेन अन्वयोऽशक्यः, एवमेव च अवलोकयतिपदस्य पुरुषपदेन। अतः 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रानुसारं समर्थानां परस्परमन्वययोग्यानामेव पदानां समासो भवति–अर्थात् समर्थाश्रित एव समासः। एवमत्र लौकिके वृत्तान्ते शास्त्रीयव्यवहारसमारोपः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७४ ॥

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः।
न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥७५॥

वंशभव इति॥ वंशभवः सत्कुलोत्पन्नः। गुणवान् दाक्षिण्यादिगुणैर्युक्तः। अपि। पुरुषः सङ्गविशेषेण विशिष्टसहवासेन। पूज्यते आद्रियते। वीणादण्डः–वंशभवः वेणुजन्मा। गुणवान् तन्त्रीयुक्तः। अपि। तुम्बीफलं 'तुंबा' इति प्रसिद्धं, तेन विकलः हीनः। महिमानं महत्त्वं। न प्रयाति न प्राप्नोति। तुम्बीयुक्त एव वीणादण्डो वादयितुं शक्यते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २३२) वैधर्म्यप्रयुक्तायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम्। गीतिवृत्तम् ॥ ७५ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन[1] निन्दितो भवति[2]।
निखिलरसायनमहितो गन्धेनोग्रेण लशुन इव[3] ॥ ७६ ॥

[1].प०—H. लोकेदोषेण । [2].प० F. निंद्यतां याति । [3].प०—F. लशुनेन ।

अमितेति ॥ अमितगुणः अमिताः असंख्याः गुणाः यस्मिन् सः । अपि । पदार्थः । एकेन दोषेण निन्दितः भवति । निखिलरसायनमहितः निखिलेषु समग्रेषु रसायनेषु पारदादिशोधनेषु महितः पूजितः। लशुनः। उग्रेण तीव्रेण, उद्वेजकेनेत्यर्थः । गन्धेन निन्दितः भवति । पूर्वार्धमत्र सामान्यवचनं, उत्तरार्धं च विशेषवचनम् । अत एव नात्रोपमा, किन्तु-उदाहरणालङ्कारः । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २१३) उदाहरणालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च— 'सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम्'। आर्यावृत्तम् ॥ ७६ ॥

उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् ।
मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ ७७ ॥

उपकारमिति ॥ सद्गुणः शोभनाः गुणाः यस्य सः । एतादृशो नरः । विपद्गतः आपत्तिग्रस्तः । अपि । उपकारं हितं । एव । तनुते विस्तारयति । मूर्छां गतः मृतः वा पारदः रसः मूर्च्छामृती वैद्यशास्त्रोक्तौ संस्कारविशेषौ । अत्र । निदर्शनं उदाहरणम् । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २१४) उदाहरणालङ्कार उदाहृतम् । उपगीतिवृत्तम् ॥ ७७ ॥

वनान्ते[1] खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता
भुजप्रान्तं भर्तुर्भजति[2] भयहर्तुः सपदि या ।
अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः[3]
परीता रक्षोभिः श्रयति विवशा कामपि दशाम्[4] ॥ ७८ ॥

[1]. र०—वनान्तः । [2]. र०—श्रयति । [3]. र०—शिव शिव परीताश्रुतिचलत्°—
[4]. र०—करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः ।

वनान्त इति ॥ या वनान्ते वनस्य अन्ते दण्डकारण्यस्य एकदेशे। खेलन्ती क्रीडन्ती । शशकशिशुं । आलोक्य दृष्ट्वा । चकिता त्रस्ता सती । सपदि तत्कालं । भयहर्तुः भयापहारकस्य । भर्तुः स्वामिनः रामस्य भुजप्रान्तं बाहुमध्यभागं । भजति सेवते । अहो । दशवदननीता रावणापहृता । सा इयं सीता हलरदैः हलसदृशाः रदाः दन्ताः येषां तैः

रक्षोभिः राक्षसैः । परीता वेष्टिता । पुनश्च । विवशा पराधीना सती । कामपि दशां अनिर्वचनीयां दुःखप्रदां अवस्थां । श्रयति अवलम्बते । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४८) विषमालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च— 'अननुरूपसंसर्गो विषमम्' । उक्तं च तत्रैव जगन्नाथेन— "अत्र सतीशिरोमणेर्भगवत्या राघवधर्मपत्न्याः परमप्रभावयुक्तत्वाद्राक्षसीभिरनाश्यत्वेऽपि रक्षःकर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वजातियोगेन स्वरूपस्य रक्षोदर्शनेन सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां गुणानां च नाश्यत्वेन विरुद्धत्वात् समानाधिकरणसंयोगरूपः संसर्गोऽननुरूपः' शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

पुरो गीर्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिका[1]-
महो कारंकारं पुरभिदि शरं संमुखयतः[2] ।
स्मरस्य स्वर्बालानयनसुममालार्चनपदं[3]
वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ७९ ॥

१. र०—पुलकितकपोलं प्रथयतो । २. र०—भुजप्रौढिसाक्षाद्भगवति शरं संमुखयितुम् । ३. र०—°मालार्चितमहो ।

पुर इति॥ गीर्वाणानां देवानाम्। पुरः अग्रे। निजभुजबलाहोपुरुषिकां निजभुजयोः बलं स्वबाह्वोः वीर्यं तेन आहोपुरुषिकां अहंमन्यतां । अहो अहं पुरुषः, समर्थः, इत्यहंकारवान् अहोपुरुषः, तस्य भावः आहोपुरुषिका । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः । कारंकारं कृत्वा कृत्वा । अहमेव समर्थ इति वारं वारं देवानामग्रतः स्वाभिमानं प्रदर्श्येत्यर्थः पुरभिदि त्रिपुरदाहके अपि । शरं बाणं । संमुखयतः अभिमुखं संदधतः सतः । स्मरस्य कामदेवस्य । स्वर्बालानयनसुममालार्चनपदं स्वर्बालाः देवाङ्गनाः तासां नयनानि एव सुमानि पुष्पाणि तेषां माला पङ्क्तिः तया यत् अर्चनं पूजनं तस्य पदं स्थानम् । वपुः शरीरं। सद्यः तत्कालम् । भालानलभसितजालास्पदं भालस्य ललाटस्य यः तृतीयनेत्रोत्थितः अनलः अग्निः तेन यत् भसितजालं भस्मसमूहः तस्य आस्पदं स्थानं । अभूत् जगत्त्रयविजेता मदनः यदा परमाराध्ये शङ्करे शरं दधौ तदा तत्तृतीयनेत्रोत्थानलेन भस्मावशेषो बभूव । शङ्करभगवतस्तु नाभूत् कोऽप्यपकारः प्रत्युत स्वयं मदनस्यैव दुःखप्राप्तिरभूत् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४६) विषमालङ्कार उदा-

हृतम्। उक्तं च तत्र जगन्नाथेन—'परस्य दुःखसाधनानवाप्तिः स्वस्य दुःख-साधनप्राप्तिरित्युभयं' अननुरूपं संसर्गं द्योतयति। शिखरिणी वृत्तम्॥७९॥

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि।
सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि[1]॥८०॥

[1]. र०—विपाटनानि। पद्यमिदं बा० पुस्तके टिप्पण्यां पठ्यते।

युक्तमिति॥ मर्कटानां वानराणां। सभायां खलु। तरूणां वृक्षाणां शाखाः। मृदुलासनानि मृदुलानि कोमलानि आसनानि। चीत्कृतिः चीत्कारः। सुभाषितं शोभनालापः। दन्तैः नखाग्रैश्च। विपाटितानि विदारणानि। आतिथेयी अतिथिसत्क्रिया। युक्तं—अनुरूपाणि। सामान्ये नपुंसकम्। अत्रानुरूपाणां वस्तूनामेकत्र संसर्गः समालङ्कारप्रयोजकः। तल्लक्षणं च—'अनुरूपसंसर्गः समम्'। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५२) समालङ्कार उदाहृतम्। उपजातिवृत्तम्॥ ८०॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनानां चयः[1]॥ ८१॥

[1]. र०—दुर्वासनासंचयः।

किमिति॥ हे सखे। तीर्थं पवित्रस्थानं किम्?—हरिपादपद्मभजनं हरेः विष्णोः पादपद्मस्य चरणकमलस्य भजनं सेवनम्। रत्नं किम्?—अच्छा स्वच्छा। मतिः बुद्धिः। शास्त्रं किम्? यस्य श्रवणेन द्वैतान्धकारोदयः द्वैतं जीवब्रह्मणोः भेदबुद्धिः, एव अन्धकारः अज्ञानं तस्य उदयः उद्भवः। गलति नाशं प्राप्नोति। सततोपकाररसिकं सततः निरन्तरः यः उपकारः तस्मिन् रसिकं तत्परं। मित्रं किम्?—तत्त्वावबोधः तत्त्वज्ञानम्। खेददान-कुशलः खेदस्य दुःखस्य दाने कुशलः चतुरः। शत्रुः कः? इति वद कथय। दुर्वासनानां दुष्टाः वासनाः इच्छाः तासां चयः समूहः शत्रुः। अत्र परिसंख्या। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८३) परिसंख्याया-मुदाहृतम्। तल्लक्षणं च—'सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद् व्यावृत्तिः परिसंख्या।' अत्र हरिपादपद्मभजनादिकमेव तीर्थादि नान्यत्

इत्यर्थः तात्पर्यमर्यादयावसीयते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।
चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ ८२ ॥

निष्णात ॥ इति दुर्जनः खलः । वेदान्ते । निष्णातः पारंगतः । अपि च । साधुत्वं सज्जनत्वं । न एति न प्राप्नोति । जलनिधौ समुद्रे । चिरं बहुकालपर्यन्तं । मग्नः मैनाकः पर्वतः इव । मार्दवं कोमलतां । न एति न प्राप्नोति । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५०९) अवज्ञालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणम्–'तद्विपर्ययोऽवज्ञा'। विशदीकृतं चैतल्लक्षणं जगन्नाथेन–'तस्योल्लासस्य विपर्ययोऽभावः । अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः । अत्र पूर्वार्धे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकतारूपवेदान्तशास्त्रगुणप्रयुक्तस्य खले वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके मार्दवरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः ।' अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ८२ ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्डयन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८३ ॥

नैर्गुण्यमिति ॥ नैर्गुण्यं गुणहीनता । एव । साधीयः साधुतरम् । गुणगौरवं गुणमहत्त्वं । धिक् अस्तु । अन्ये गुणहीनाः । शाखिनः वृक्षाः । विराजन्ते अनभिभूताः तिष्ठन्ति । किन्तु । चन्दनद्रुमाः । खण्डयन्ते छिद्यन्ते । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५१२) लेशालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च–'गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णनं लेशः ।' अयं चालंकारः अर्थान्तर न्यासेनानुविद्धः । अनुष्टुभ्वृत्तम् ॥ ८३ ॥

परोपसर्पणानन्त[१]चिन्तानलशिखाशतैः ।
अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८४ ॥

[१]. प०II–परोपसर्पणाः सन्तः ।

परोपसर्पणेति ॥ परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः परेषां अन्येषां यत् उपसर्पणं याच्ञाद्यर्थं अनुवर्तनं तेन अनन्ताः असंख्याः चिन्तानलस्य चिन्ताग्नेः शिखाः ज्वालाः तासां शतैः । अचुम्बितान्तःकरणाः न चुम्बि-

तानि स्पृष्टानि अन्तःकरणानि चेतांसि येषां ते । पादपाः वृक्षाः । साधु शोभनं यथा स्यात्तथा, सुखेनेत्यर्थः । जीवन्ति । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ.४१९) पठ्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयम् । अत्राप्रस्तुतानां पादपानां स्तुतिः प्रस्तुतानां केषां चित्सांसारिकजनानां निन्दायां पर्यवस्यति । अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ८४ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः[1] स्वकीयगुणजालैः ।
विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ८५ ॥

[1]बा०—शून्योऽपि च गुणवांस्तमातन्वानः ।

शून्य इति ॥ सज्जनः । शून्ये शून्यहृदये पुरुषे । अपि । स्वकीयगुणजालैः निजगुणसमूहैः । गुणवत्तां विनयादिगुणशालित्वं । आतन्वानः विस्तारयन् । तथा । विवराणि छिद्राणि दोषान् इत्यर्थः । द्राक् झटिति मुद्रयन् आच्छादयन्, परेषां इति शेषः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । ऊर्णायुः लूताकीटः । इव । स यथा शून्ये गृहकोणे । स्वकीयगुणजालैः निजतन्तुसमूहैः । गुणवत्तां तन्तुमत्तां । आतन्वानः विस्तारयन् । तथा । विवराणि छिद्राणि । मुद्रयन् आच्छादयन् । भवति । श्लिष्टोपमालङ्कारः । अत्र शून्य-गुण-विवर-मुद्रण-पदैः श्लिष्टैः (द्व्यर्थकैः) उर्णायुसज्जनयोः सादृश्यं उपस्थाप्यते । आर्यावृत्तम् ॥ ८५ ॥

खलः[1] सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।
परदुःखाग्निशमनो मारुतः[2] केन वर्ण्यताम् ॥ ८६ ॥

[1] र०—अयं । [2]र०—परदुःखाग्निशमनमारुतः ।

खल इति ॥ सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः सज्जना एव कार्पासाः, शुद्धत्वकोमलत्वादिगुणैस्तूलरूपाः, तेषां रक्षणे, विपरीतलक्षणया नाशने, एकः मुख्यः हुताशनः अग्निः । खलः दुष्टः । भवतीति शेषः । परदुःखाग्निशमनः परेषां दुःखं एव अग्निः तस्य शमनः विपरीतलक्षणया दीपकः । मारुतः वायुः । केन वर्ण्यताम् वर्णनातीतः इत्यर्थः । दुष्टापेक्षया वायुर्नीचतर इत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । तल्लक्षणंच काव्यप्रकाशे—'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' अत्र पूर्वार्धे खलसज्जनावुपमेयौ, अग्निकार्पासौ चोपमाने । उदाहृतं पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. २३८) रूपकालङ्कारे । अनुष्टुभ्वृत्तम् ॥ ८६ ॥

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमखिलैः समीहितं[1] नितराम् ।
ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः[2] ॥ ८७ ॥

[1] नि०—समीरितं । [2] ग. L. C. खराः

परगुह्येति ॥ खलाः दुर्जनाः । आखवः मूषिकाः । इव । परगुह्यगुप्तिनिपुणं परेषां गुह्यानां गोपनीयानां दोषाणां गुप्तौ रक्षणे निपुणं चतुरं—सज्जनं । पक्षे—परेषां गुह्यानां गोपनीयानां अंगानां गुप्तौ आच्छादने निपुणं समर्थं—ललिताम्बरं शोभनवस्त्रं इव । गुणमयं दयादाक्षिण्यादिगुणैः पूर्णं । वस्त्रपक्षे—तन्तुमयं । अखिलैः सर्वैः । नितरां अत्यर्थं वाञ्छितं । एतादृशं सज्जनं ललिताम्बरं इव शोभनवस्त्रतुल्यम् । दूषयन्ति निन्दन्ति । पक्षे—खण्डयन्ति । यथा मूषिकाः वस्त्रं खण्डयन्ति तथा खलाः सज्जनं दोषारोपयुक्तं कुर्वन्ति । श्लिष्टोपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ।
कारुण्यकुसुमाकाशः खलः सज्जनदुःखदः[1] ॥ ८८ ॥

[1]. र०—पिशुनः केन वर्ण्यते ।

यश इति ॥ खलः दुष्टः । यशःसौरभ्यलशुनः यशसः कीर्तेः यत् सौरभ्यं तस्य लशुनः, लशुन इव निजदुर्गन्धेन सर्वसुगन्धनाशकः । शान्तिशैत्यहुताशनः शान्तिरेव शैत्यं तस्य हुताशनः वह्निः अग्निवद्दाहक इत्यर्थः । कारुण्यकुसुमाकाशः कारुण्यं दया एव कुसुमानि तेषां आकाशः शून्यभागः, यथाऽऽकाशे कुसुमानामुत्पत्तिरसंभवा तथा खले दयोत्पत्तिरसंभवा । खलः दुर्जनः । सज्जनदुःखदः सज्जनानां पीडकः । भवतीति शेषः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २४५) रूपकालङ्कार उदाहृतम् । अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥८८॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।
यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-
स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ८९ ॥

धत्त इति ॥ यः वृक्षः । कुसुमपत्रफलावलीनां कुसुमानां पत्राणां फलानां अवलीनां पंक्तीनां । भरं अतिशयं, भारमित्यर्थः । धत्ते धारयति । घर्मव्यथां निदाघकालोत्पन्नां आतपपीडां । वहति सहते । शीतभवां

शीतकालोत्पन्नाम्। रुजं पीडाम्। च वहति। यश्च। अन्यसुखस्य हेतोः परेभ्यः सुखं दातुम्। देहं शरीरं। अपि इति शेषः। अर्पयति ददाति। तस्मै वदान्यगुरवे वदान्यानां दानशौण्डानां गुरवे शिरोमणये। तरवे वृक्षाय। नमः अस्तु। अत्र तरुवृत्तान्तेन परोपकाराय स्वदेहार्पणमपि कुर्वतां सज्जनानां वृत्तान्तो गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। सज्जनोऽपि दयादाक्षिण्यादिगुणभारयुक्तः शीतोष्णवर्षादिदुःखसहिष्णुः परोपकाराय स्वदेहमपि तृणवत्परित्यजति। वसंततिलका वृत्तम्॥ ८९॥

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम्।
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम्॥ ९०॥

हालाहलमिति॥ यः नरः। दुर्जनं खलं। वशयितुं स्ववशमानेतुं। मनीषां बुद्धिं। तनुते करोति। स खलु। कौतुकेन हेलया न तु मरणेच्छया। हालाहलं कालकूटं विषं। पिपासति पातुं इच्छति। कालानलं प्रलयकालीनं अग्निम्। प्रकामं अत्युत्कटं नतु यत्किंचित्। परिचुचुंबिषति परिचुम्बितुं इच्छति। व्यालाधिपं सर्पराजम्। च। अद्धा हठात्। परिरब्धुं आलिङ्गितुं। यतते यत्नं करोति। अत्र विषं पातुमिच्छति, प्रलयाग्निं चुम्बितुं इच्छति, तथा सर्पश्रेष्ठमालिंगितुमिच्छतीति वाक्यत्रयस्यासंबद्धार्थकतया विषपानादिवत् दुर्जनवशीकरणमित्युपमायाः कल्पनम्। अतोऽत्र मालानिदर्शनालङ्कारः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे-'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः' इति। पद्यं चेदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४६) निदर्शनालङ्कार उदाहृतम्। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ९०॥

दीनानामिह[1] परिहाय शुष्कसस्या[2]-
न्यौदार्यं प्रकटयतो[3] महीधरेषु।
औन्नत्यं परममवाप्य[4] दुर्मदस्य[5]
ज्ञातोऽयं जलधर तावको विवेकः॥ ९१॥

[1]. पा० A. अथ। [2]. पा० L. C. °सस्यान्। [3]. पा०-L. C. प्रकटयसे। [4]. पा०-L. C. विपुलं। [5]. पा०- L. C. धर्मदस्य जातः.

दीनानामिति ॥ हे जलधर। दीनानां अनन्यगतीनां वराकाणां कृषकाणां। शुष्कसस्यानि शुष्कधान्यानि । इह जगति परिहाय त्यक्त्वा । महीधरेषु पर्वतेषु । औदार्यं दातृत्वम्। प्रकटयतः दर्शयतः। तव। अतः परं उत्कृष्टम्। औन्नत्यं महात्म्यं, उच्चपदं इत्यर्थः । अवाप्य प्राप्य । दुर्मदस्य दुष्टः मदः गर्वः यस्य तस्य । तावकः तव । विवेकः योग्यायोग्यविचारः ज्ञातः । अस्माभिरिति शेषः । हे मेघ, त्वं पर्वतेषु वर्षसि किन्तु यैः कृषीवलैरपेक्ष्यसे न तेषां शस्येषु—त्वं खलु स्वोच्चपदाद्धेतोः गर्वितः, अतो विवेकशून्यः—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—हे दुर्मद, यैः प्रार्थ्यसे तेभ्यो न ददासि, ये च नेच्छन्ति तेषु वदान्यत्वं दर्शयसि, अतस्ते विवेकराहित्यं स्फुटमेवेति कस्यचित्कंचित्प्रत्युक्तिः। अत्राप्रस्तुतेन जलधरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिद्विवेकशून्यो गर्वितश्च नरो गम्यते । अतः । प्रस्तुतप्रशंसालंकारः । रसगङ्गाधरे च पद्यमिदं–(पृ० ४७३) 'दीनानामथ परिहाय शुष्कसस्यान्यौदार्यं वहति पयोधरो हिमाद्रौ । औन्नत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोऽयं क्षितिप भवादृशां विवेकः ॥' इति पाठभेदेन अर्थान्तरन्यासोदाहरणे पठ्यते । उक्तं च जगन्नाथेन—' अत्र दानेनासंभावितस्य विदुषो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्धगतो विशेषः उत्तरार्धगतः सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः। एवमप्रकृतः प्रकृतस्य समर्थनमुदाहृतम् । ' प्रहर्षिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं च—'म्नौज्रौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ९१ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम् ।
तस्मादप्यतिगुरवः[1] प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥ ९२ ॥

[1] र०—जगदण्डादपि गुरवः

गिरय इति ॥ गिरयः पर्वताः। गुरवः महान्तः । तेभ्यः गिरिभ्यः अपि । गुर्वी गुरुतरा । उर्वी पृथ्वी । ततः पृथिव्याः अपि । गुरुतरं । जगदण्ड ब्रह्माण्डं । तस्मात् ब्रह्माण्डात् । अपि । अतिगुरवः गरिष्ठा इत्यर्थः प्रलये जगन्नाशकाले । अपि । अचलाः निर्विकाराः। महात्मानः। सारालंकारः। तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे 'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः पराबधिः'। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४६५) सारालंकार उदाहृतम् ॥ आर्या वृत्तम् ॥ ९२ ॥

व्योमनि बीजाकुरुते[1] चित्रं निर्माति सुन्दरे पवने[2] ।
रचयति रेखाः सलिले[3] यस्तु खले[4] चरति सत्कारम् ॥९३॥

१. नि०—वासं कुरुते । प०—शंबां कुरुते । २. नि० प०—यत्नतः सलिले । ३. नि०, प०—स्नपयति पवनं सलिलैः ४. नि० यः क्षुद्रे ।

व्योमनीति ॥ यः तु । खले दुष्टे । सत्कारं आदरं । चरति दर्शयति । स । व्योमनि आकाशे । बीजाकुरुते बीजानि प्रक्षिप्य क्षेत्रकर्षणं कुरुते । पवने वायौ । सुन्दरं चित्रं निर्माति रचयति । तथा । सलिले जले । रेखाः रचयति । आकाशे बीजारोपणं, वायौ चित्रनिर्माणं तथा जले रेखारचनं यथा निष्फलानि तथा खले सत्कारः । निदर्शनालङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४६) निदर्शनायामुदाहृतम् । आर्या वृत्तम् ॥ ९३ ॥

हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।
लेढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम्[1] ॥ ९४ ॥

१. र०—°माननम् ।

हारमिति ॥ मर्कटः वानरः । केन अपि । अज्ञेन मुर्खेण । वक्षसि । दत्तं अर्पितम् । हारं । लेढि जिह्वया स्पृशति । जिघ्रति । संक्षिप्य एकीकृत्य आसनं स्वकीयमित्यर्थः । उन्नतं उच्चं । करोति तस्योपरि तिष्ठतीत्यर्थः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४०६) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् । उक्तं च तत्र जगन्नाथेन—‘ अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पणं नाशाय भवतीति सामान्यं गम्यते । ’ अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ९४ ॥

मलिनेऽपि रागपूर्णां[1] विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि[2] ।
त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥९५॥

१. प०—C. परागपूर्णां । २. नि०—°ममन्दजले ।

मलिनेऽपीति ॥ हे भ्रमर । मलिने कृष्णवर्णे,पक्षे कपटयुक्ते नायके । अपि रागपूर्णां रागः रक्तिमा तेन पूर्णां, पक्षे प्रेमपूर्णां । अनल्पजल्पे अनल्पः अधिकः जल्पः भाषणं यस्य तस्मिन् निरंतरं गुंजारवं कुर्वति, पक्षे बहुसंबद्धप्रलापिनि । अपि विकसितवदनां विकसितं प्रफुल्लं वदनं मुखं यस्याः तां । प्रफुल्लसरोजां, पक्षे सहासमुखीं । चपले चंचले । अपि । त्वयि ।

सरसां रसेन मधुना, पक्षे प्रीत्या, युक्तां। सरोजिनीं पद्मिनीं, पक्षे नायिकां। वा कथं त्यजसि। तस्यास्त्यागो नितरामनुचित इत्यर्थः। हे भ्रमर त्वं मलिनोऽसि, वाचाटोऽसि तथा चपलोऽप्यसि, एवंगतेऽपीयं पद्मिनी त्वयि नितरामनुरक्ता, नातस्त्याज्येयं त्वयेति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-हे नायक त्वं वर्णेन कृष्णः, बहुभाषी तथा चंचलचित्तोऽसि, एवं गतेऽपि येयं त्वयि सर्वभावेनानुरक्ता कामिनी तस्यास्त्यागो नितरामनुचितः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरसरोजिन्योर्वृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिच्चपलनायकानुरक्ताकामिन्योर्व्यवहारो गम्यते। उदाहृतं चेदं पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ३६७) अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोदाहरणे। गीति वृत्तम् ॥ ९५ ॥

स्वार्थं धनानि धनिकात्प्रतिगृह्णतो य[1]-
दास्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम्।
गृह्णन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि
मेघोऽयमेति[2] सकलोऽपि च[3] कालिमानम् ॥ ९६ ॥

[1] नि-ऽपि स्वास्यं। [2]प. F मेघो यदेति। [3]प.-किल for अपि च।

स्वार्थमिति ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनार्थं। धनिकात् धनानि प्रतिगृह्णतः दानेन स्वीकुर्वतः। यत्। आस्यं मुखम्। मलिनतां मालिन्यम्, तेजोराहित्यमित्यर्थः। भजेत् श्रयेत। इदं किम्। विचित्रं आश्चर्यकरम्। वारिनिधेः समुद्रात्। परार्थम् अपि परप्रयोजनाय अपि, न तु स्वार्थं साधयितुं। पयः जलं। अपि, न तु धनादिकं। गृह्णन्। अयं। सकलः समग्रः। अपि मेघः। न तु केवलं मुखमेव। कालिमानं कृष्णवर्णत्वं। एति प्राप्नोति। धिक् याचनमित्यभिप्रायः। अत्र पूर्वार्धगता सामान्योक्तिरुत्तरार्धगतया विशेषोक्त्या समर्थ्यते। अतोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे-'सामान्यं वा विशेषेण तदन्येन समर्थ्यते। ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा' इति। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ९६ ॥

जनकः सानु[1] विशेषो जातिः काष्ठं भुजङ्गमैः सङ्गः।
स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ ९७ ॥

[1]. नि०-स्थाणु०

जनक इति ॥ हे पटीरज चन्दन। तव जनकः तातः, उत्पत्ति-

स्थानमिति यावत् । सानुविशेषः पर्वतविशेषः, मलयाचलः इत्यर्थः । जातिः कुलं । काष्ठं । सङ्गः सहवासः । भूजङ्गैः सपः । एवं जन्मजातिसहवासैः सुतरां नीचोऽपि त्वं । स्वगुणैः शैत्यसुरभित्वादिभिः । तथापि । महिमानं महत्त्वं । यातः प्राप्तः । असि । हे चन्दन, जन्म जडात् पदार्थात् पर्वतादित्यर्थः, कुलमपि ते काष्ठं, अतिनीचं, एवं सहवासोऽपि सर्पैः, तथापि शैत्यसुरभित्वादिभिर्गुणैः कृत्वा त्वं सर्वैः पूज्यस इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु जन्मजातिसङ्गा न सतामुन्नतौ कारणानि किन्तु स्वगुणा एव । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् गम्यते। आर्या वृत्तम् ॥ ९७ ॥

कस्मै हन्त फलाय सज्जन गुणग्रामार्जने सज्जासि
स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।
ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः[१] संभृता-
स्तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषो[२] दैनंदिनं वर्तनम्[३] ॥ ९८ ॥

[१] प०—E तैस्तैर्गुणैः । [२] प.—A कलेवरजुषो । [३] प.—H दैन्यं दिनं वर्तते ।

कस्मा इति ॥ हे सज्जन साधो । हन्त इति खेदे । कस्मै फलाय किं फलं प्राप्तुं । गुणग्रामार्जने गुणानां ग्रामः समूहः तस्य अर्जने प्राप्तौ । त्वं । सज्जासि युक्तो भवसि । चेत् यदि ब्रवीषि । स्वात्मोपस्करणाय स्वस्य आत्मनः उपस्करणाय भूषणाय—इति । तर्हि मम । पथ्यं हितं । वचः समाकर्णय । शोभाभरैः शोभातिशयैः । संभृताः पूर्णाः । ये भावाः पदार्थाः । हृदयं नितरां हरन्ति । तैः एव पदार्थैः । अस्य । कलेवरपुषः कलेवरं स्वशरीरं पुष्णाति इति तस्य । कलेः कलियुगस्य । दैनंदिनं दिने दिने भवं । वर्तनं जीवनं । सर्वेऽपि ते रमणीयाः पदार्थाः कलेः नित्यं भक्ष्या इत्यर्थः ।

पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १२६) पठ्यते । तत्रोक्तं जगन्नाथेन—'इह यद्यपि रमणीयाः पदार्थाः कलेर्नित्यमदनीया इति वस्तुना प्रौढोक्तिसिद्धेन—मर्तुं कामयसे चेद्गुणप्राप्तौ यतस्व—इति वस्तु व्यज्यते, तथापि तस्य पर्यायोक्तात्मनो वाच्यापेक्षया सुन्दरताविरहाद् गुणीभूतत्वमेव । अलङ्कारा हि वाच्यसौंदर्यसाराः प्रायशः स्वान्तगतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्ति ।' अत्र पर्यायोक्तालङ्कारः ।

तल्लक्षणंच–'विवक्षितार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम्' (र० गं०, पृ० ४०९)। अत्र विवक्षितोऽर्थः–'मर्तु कायमसे चेद् गुणग्रामं यतस्व' इति। स चायं प्रतीयमानः, व्यङ्ग्य इत्यर्थः। तस्य च भंग्यन्तरेण श्लोके प्रतिपादनम्। शार्दुलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

धूमायिता दश दिशो दलिता[1]रविन्दा
देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहाः ।
त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्र[2]मञ्जु-
गुञ्जन्मधुव्रत मधो[3] किल कोकिलस्य ॥ ९९ ॥

१. नि. ललिता° २. नि.–मृदुजालकलाम्र। ३. नि.–°मधो। अच्युतराय suggests. मधो प.–H मृदुलाम्र° A. मृदुताम्र-दलाभ°

धूमायिता इति ॥ हे मृदुताम्रदलाम्रमञ्जुगुञ्जन्मधुव्रत मृदूनि कोमलानि ताम्राणि रक्तानि दलानि पर्णानि यस्य सः एतादृशः आम्रः आम्रवृक्षः तस्मिन् मञ्जु मनोज्ञं गुञ्जन्तः मधुव्रताः भ्रमराः यस्मिन् तादृशः। मधो वसन्त। त्वां। अन्तरेण विना। कोकिलस्य किल। दलितारविन्दाः दलितानि विकसितानि अरविन्दानि यासु ताः। दश दिशः। धूमायिताः धूमपूर्णाः। गन्धवाहाः सुरभिवायवः। दहनाः वह्नयः। इव। देहं शरीरम्। दहन्ति तापयन्ति। अत्र पूर्वार्धे उपमालंकारः। श्लोके चास्मिन्न प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। उभयोश्च संसृष्टिः। प्रियविरहे सुखकराण्यपि वस्तूनि भृशं तापयन्तीति तात्पर्यम्। अत्राप्रस्तुतेन कोकिलवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रियानुरक्तोजनो गम्यते। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ९९ ॥

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-
दुद्दामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ।
दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि
कुत्रापि नापि खलु हा[1] पिशितस्य लेशः ॥ १०० ॥

१. प.–A. बत हा। H. लिलिहे।

भिन्ना इति ॥ दैवे भाग्ये। पराचि पराङ्मुखे सति। करिणां गजानां। अरिणा शत्रुणा, सिंहेनेत्यर्थः। करटिभ्रमेण हस्तिभ्रमेण। करजाग्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरैः करजाः नखाः तेषां अग्राणां कोटीनां जाग्रन्तः अतन्द्राः

अत एव उद्दामाः उत्कटाः ये शौर्यनिकराः पराक्रमसमूहाः तैः । महागिरिशिलाः महान्तः पाषाणखण्डाः । भिन्नाः विदारिताः । हा इति खेदे । तथापि तेन कुत्रापि । पिशितस्य मांसस्य । क्लेशः स्वल्पांशः अपि । न आपि प्राप्तः । खलु । सिंहो महान्तं पराक्रमं कृत्वा गजभ्रमेण बृहत्पाषाणखण्डान् विदारितवान्—किन्तु दैवप्रातिकुल्यात् तेन मांसस्य लेशोऽपि न प्राप्त इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—भाग्यविपर्यये सकलमपि वीर्यं वृथा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०० ॥

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्के मातुर्निशार्धजातोऽपि ।
हरिशिशु[1]रुत्पतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम्[2] ॥१०१॥

[1]. प.–A. हरिपतिः । [2]. नि.–अतिभृशं ।

इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथनिर्मिते भामिनीविलासे

प्रास्ताविक विलासः ॥

गर्जितमिति ॥ हरिशिशुः सिंहशावकः । निशार्धजातः अपि निशायाः रात्रेरर्धं निशार्धं जातं वयः यस्य सः । अर्धरात्रिप्रसूतोऽपि । मनाक् अल्पं । गर्जितं मेघशब्दं । आकर्ण्य श्रुत्वा । द्राक् झटिति । उत्पतितुं आक्रमणं कर्तुं । अङ्गानि । आकुञ्च्य संकुच्य । मातुः । अंके क्रोडे । निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । लीयते प्रच्छन्नस्तिष्ठति । तेजस्विनः शैशवेऽपि स्वभावं न त्यजन्तीति भावः । अत्र सिंहशिशोः स्वभाववर्णनात स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ।' गीतिवृत्तम् ॥ १०१ ॥

इति चपक टीकायां प्रास्ताविकविलासः ॥

PANDIT JAGANNATH'S

BHĀMINĪVILĀSA

(*A Collection of Stray Verses in Sanskrit*)

ENGLISH TRANSLATION

I. PRĀSTĀVIKA (ANYOKTI) VILĀSA

1. The elephants, whose temples are sullied with rut, are heard (to have run away) to the end of the quarters; the female elephants are an object of pity; while the deer are indeed not a match. Where then in this world should this lord of the beasts exhibit the skill of his nails, the ends of which are incomparable?

2. Tell (me) how the best of the race of swans, who had passed his former days on the Mānasa Lake in the water, made fragrant by the pollens falling from the rows of full blown lotuses, should now dwell in the water of a puddle full of frogs, gathered together?

3. When the female chakora birds, with their eyes unsteady on account of thirst, are looking towards the East; when the Moon-lotuses are giving up their silence (are blowing open); when cupid is twanging his bow and when the anger of proud women is on the point of giving way; is it, O Creator, proper for you to spread a cluster of clouds over the Moon?

4. O blooming lotus, let the bees tasting your sweet juice, dripping downwards, hum agreeably. (But) this breeze, spreading your fragrance in every direction, without any self-interest, is a friend of yours of quite a different type.

5. O Kuṭaja, when the bee by chance approaches (thee) do not show disrespect to him; (for) he is held in high respect by lotuses laden with honey.

6. O Cuckoo, pass away the dull days by resorting to any other forest, until there appears a mango tree, surrounded by rows of bees.

7. O well, never give yourself up to sorrow with the thought "I am exceedingly low (नीच)" since you have your bottom (हृदय) full of very sweet water (रस) and you take the string (गुण) of others to help it up.

(Taking the words नीच, हृदय, रस, ग्रहीतृ and गुण to mean poor, heart, love, appreciator, and merit respectively, the version would stand thus:—O man, never give yourself up to sorrow with the thought, "I am exceedingly poor (नीच)" since thy heart (हृदय) is full of love (रस) and thou art the appreciator of merits (गुण) in others.)

8. O lotus plant! Why do you distress your mind when you are disregarded by ignorant cranes? May the bees, the appreciators of your fully developed honey, live long on earth.

9. Alas! How indeed did the bee, who passed his days in the full-blown lotus, containing abundant honey entertain a desire for Kuṭaja tree?

10. O sandal-tree! For whose power of description can this greatness of yours be a subject (who can describe your greatness)? Since, by emitting fragrance you feed the snakes (though) vomitting poison.

11. O sandalwood! What intelligent (sensible) person can imitate this action (manner) of yours since though powdered you give delight by means of your fragrance even to those who reduce you to atoms.

12. O swan! If you even are disposed to be idle in separating milk from water, who else on earth will fulfil (adhere to) your family vow?

13. Glory to the persons of indescribable greatness whose exterior is like the edge of a sword and who are

more ferocious than the most frightful snakes but who are at heart so mild as evidently to become preceptors for teaching mildness to grapes.

14. O full-blown lotus! Let the bees, enjoying your honey at their own pleasure, produce humming; but none else in this world than the wind is well versed in spreading your fragrance in all directions.

15. Blessed is the existence of this lake on the road whose body is reduced every day by such constant distressing thoughts, "When I shall be soon after dried up by hundreds of scorching rays of the Summer-sun, whom will this crowd of travellers go to, when oppressed with excessive heat?" Fie upon the existence of the oceans.

16. O tank! When you are reduced (dried up) the birds around might take to the path of the sky, the bees might resort to the blossom of mango trees; but alas! What state would the most miserable fish be reduced to?

17. O lotus! Don't think that the desire for fragrance in this wind is like that of the bee; (for) though high minded, he has stooped to beg only for the pleasure of the people.

18. O Mālati! Don't remain silent (shut) when the bee is sweetly humming; (for) even the trees of heaven, the foremost among the charitable, bear him on their heads with profound respect.

19. O sandal-tree! How can we describe this magnanimity of yours since you bear (on your body) those very serpents by whom you, though possessed of many good qualities, are made unfit to be served by the good.

20. O bee! What a sensible creature must you be, if you desire to fly to yet another flower, after having once sat (enjoyed) on a flower of the trees of heaven, before which no mention of any other fragrance can be made (which defies any other fragrance).

21. O river, holy because of taking your source from the Vindhya Mountains, think well if it be proper for you to accept of the gutter water, even though you be dried up.

22. Tell us, O Barbur tree, attracted by what should we approach you; (for) you are never seen with the charms of leaves, fruits or flowers, but on the contrary are covered with thorns.

23. O cuckoo, while alone, in this forest, you should never utter sweet tunes; for these cruel crows do not kill you mistaking you to be one of their own kind.

24. O Father of Pārvatī, for what attraction, do you sustain (the weight of) this snow drift, which on earth, destroys the beauty of a number of trees and causes affliction to many living beings?

25. O young one of an elephant, never show any disrespect to this bee, coming to thee; for he is welcome to take his seat upon the head of even the best of elephants, who appear charming on account of (flowing) rut.

26. This fondness for other flowers, in a bee all of whose desires are fully gratified by the enjoyment of the fragrance of flowers of the celestial trees, is a matter of great ridiculousness.

27. Indeed cuckoos have been questioned, all trees around are examined; but O mango tree! no equal to thee has been found in this world by the bee.

28. O gardener! Is it possible for the clouds of rainy season which pour down heavy showers of water from all sides, to work that development in this tree, which is effected with tenderness by you with little water in the summer when the sun is very hot?

29. The lord of the garden is destitute of discretion, indeed the soil is devoid of water, the ten quarters are made dusty by the tempestuous winds and the sun is unbearable, thus when everything in the desert is about to cause destruction of चंपक tree. O cloud! The Creator has fortunately sent thee forth from somewhere sprinkling अमृत (water and nectar).

30. Alas! There in the cave—where collection of pearls are rolling on the ground—of the lion, is heard a confused noise of she-jackals when he is dead, where formerly elephants, with a collection of bees hovering about the flow of excessive rut and with their eyes unsteady through fear, could not take their stand.

31. The gardener feeling equal regard to all of the trees does not show great compassion for young बकुल tree; this बकुल tree however, has filled all the quarters with the humming of hosts of bees by means of the fragrance of its flowers speedily blooming forth.

32. O lord of the trees, your root is stout and firmly fixed in the ground, your branches are strong and many, and your situation is on an inaccessible mountain, what have you to fear then (*i. e.* you have nothing to fear). But this voracious and relentless wild fire alone, forming a circle of flames creates a little anxiety in my mind.

33. O cloud, the चातक bird, though scorched by the terribly hot rays of the sun in summer, passed the long days with great difficulty calling thee to mind;

and now when happily thou art in the range of his sight if thou art pleased to favour him with a shower of hail whom are we to blame? (कृपां this word is ironical.)

34. O cloud, what sort of pride of prosperity is this of thine? Thou pourest down great quantity of water on the peaks of mountains though the trees which are attacked by a number of flames of wild fire, are fading and losing creepers encircling them.

35. O traveller, do not be disquieted in mind even in the least at hearing the harsh thunder of cloud here. O friend, hast thou not heard of this cloud who has devoted all his जीवन (water or life) to the removal of the universal distress?

36. O sandal tree, thy fragrance is known even to three worlds, thy power of cooling is uncommon and thy fame has reached the court-yards of women in form of quarters; but listen to this one thing, this collection of serpents vomitting the flames of poison in thy hollow trunks swallow up all the good qualities of thine.

37. There is no desire of reciprocal kindness, no courtesy, no affection, no companionship. Still the high (fig.) cloud removes the distresses of the people.

38. Pure lake is thy birth-place, hand of Viṣṇu is thy abode, Lakṣmī has her residence in thee and thy fragrance is attractive to the hearts of gods; with these and such other qualities, O lotus, had thy love turned towards a swan, the best of birds, thy dignity would have been very great.

39. On thy shores jewels brilliant like the disc of the sun roll along with stones, and in thy water along with aquatic animals God Nārāyaṇa takes his sleep; having seen thus, on one hand, thy indiscretion and

great height of dignity, on the other, tell me, O ocean, whether I should censure thee or praise thee ?

40. O ocean, what with these jewels and what with thy body resembling a cloud (in dark blue colour), when thy water does not reach the mouth of the thirsty?

41. O lake, if thou dost not immediately quench the thirst of those that are distressed by it even now when there is such abundance of water, in summer, when the sun will be spreading fire everywhere, whose thirst wilt thou satisfy, being almost empty ?

42. O ocean, we have to say something to thee if thou wilt have no recourse to anger. "Thou, though great, alas dost not refuse the waters poured down by a cloud who is but thy suppliant."

43. O monsoon-rivulet, we do not object to your entering the stream of the daughter of Jahnu (Bhāgīrathī); but it is not proper that you manifest your waves to her face. (It is ignoble to quarrel with the person resorted to.)

44. O lotus, if thou hast recourse to greediness, when through misfortune that bee longs for honey, which first smells and then quits the flowers of celestial trees shining in the garden of Indra so that they should be again smelt, by gods, what should we say to thee ?

45. O swan, by what action of thine wilt thou repay the favours of the lake from which, lotus-stalks are eaten, water is drunk and lotuses are used as seats by thee?

46. If thou givest up the feeling of gratitude towards the mango tree which, now through misfortune, is reduced to miserable state, the same mango-tree about which at the advent of the spring thou didst

enjoy many pleasures amongst the collection of blowing blossoms, producing sweet humming, then who else is baser than thee?

47. O black antelope, why dost thou indulge in sport with the female deer in this forest with thy eyes shut through great pride? Know that this place full of pearls dropped down from the broken temples of elephants is the boundary of pleasure-district of a lion.

48. How a herd of deer should be killed by (lion) the deadly enemy of elephants (not of poor little animals) though they (deer) come before him without any fear and though he (lion) is distressed by the digestive fire in the stomach?

49. How, that lion should now show his prowess to the deer, who had formerly graced the earth with lines of pearls dropping down from the broken temples of elephants?

50. O leader of the herd of elephants blind through intoxication, my friend, thou shouldst not make a stay in this dense forest even for a moment, because here in the cave sleeps the best of lions, who has broken asunder the collection of great rocks by his sharp nails mistaking them for elephants.

51. O young cub of the king of elephants, never enter the caves of the mountain, being puffed up with great pride; if the cub of a lion sucking breast is awakened, there will remain only female elephants on the earth.

52. The gardener successful in the plantation of a number of trees, though skilful, planted even a बकुल tree somewhere in a corner as usual; but who knows the fact that it will fill the whole world with fragrance of flower (even) from the corner?

53. Now that Rāghava fish has abandoned the ocean on account of amorous quarrel, in the interior of what (lake) should this Rāghava sport, that is skilful in swallowing the large Timiṅgala fish and at the time of whose sporting the elephants of quarters mistake the noise of rolling waves for the revolutions of the churning mountain Meru?

54. Some part of forest was destroyed by intoxicated elephants, some part was cut down by people distressed with cold, the remainder of the forest was reduced to ashes by the rays of the hot summer-sun; alas! this tender लवंग creeper standing in the corner and giving fragrance to the quarters is also burnt by wild fire.

55. O Nandana forest, thou art a crest-jewel of celestial world, a wonderful abode of the collection of celestial trees, the fulfilment of the virtuous or meritorious acts of Indra and Paulomī (his wife); but indeed the prayer of the compassionate, to the Creator or fate runs as follows: "Let fire, the skilful dancer on the stage of Khāṇḍava forest, be away from thee."

56. "When all men are away from me being engaged in their respective business I will fly away from this cage by breaking open the door with the end of my beak;" while thus a parrot was drinking nectar in form of desires, there came in a large serpent like the trunk of an elephant.

57. O active or unsteady deer residing in a mountain, how have you determined to plunge into this river, the beloved of ocean, full of series of waves? Even the biggest of elephants went down to the bottom like a large stone, being turned round and round in the eddies throwing up great quantity of water.

58. A lioness addresses her young when it casts a stern look at a cloud thinking it to be an elephant :—

O young one, drink milk; why dost thou cast severe glances at these quarters under the misapprehension of an intoxicated elephant there? It is but a dark-blue fresh cloud which removes the distresses from the hearts of three worlds, that thunders gravely.

59. A lioness addresses a cloud :—

O cloud, enough of your grave thunders, the young in my womb which is but a month old, moves about in the womb taking thee to be an intoxicated elephant.

60. What exploits should be described to the deer by the lion who is an enemy of the skill of the elephants in scratching their temples?

61. O lotus, thy birth is from pure water, thy loveliness rivals with the face of a lovely woman, thy abode is the hand of Hari, thy fragrance attracts the hearts of gods, thou art the whole essence of (chief object of description for) poets and (a principal arrow for) a cupid; with all these qualities thou showest love for मधुप (drunkard or bee); what should we say to thee?

62. Why dost thou enjoy comfortable sleep gracefully shutting thy eyes? O lord of elephants, the enmity with the lion, dangerous in the end, gains ground.

63. From the lips of the wise words do not come out rashly, but if once they come out, they are never retracted like tusks of elephants.

64. Generosity well known to the three worlds, birth in great store of water, abode in the Nandana forest and fragrance attracting the hearts of gods, all these qualities of the celestial tree would have been uncommon, if there be discretion in granting requests of only the best of the supplicants.

65. 'I alone, being relentless, kill animals having confindence', with this idea, O fowler, do not you have recourse to remorse at heart; in palaces of kings and in holy places there are many villains like you who are the enemies of the good and who keep their motives concealed.

66. O mother earth, thou bearest even those who pretending to be the humblest, cheat the good, creating confidence in them by agreeable speeches; hast thou also lost thy discretion?

67. Unusual is the universally beneficial inclination of mind, extraordinary is the process of discourse, uncommon are the deeds and agreeable is the appearance to the afflicted. In short every thing of the learned is far above description.

68. Indeed, the foremost amongst the noble minded, when fallen into misfortune, extends his generosity more than before. Kâlâgaru (sandle wood) when thrown in fire spreads its peculiar fragrance all around.

69. Even the rage of the pure-hearted men endowed with great many qualities agreeable to the world, is pleasant as even bitterness of saffron full of fragrance pleasing to the people, is delightful.

70. If foolish persons, stealing particles (of knowledge) coming out from the abode of learning, swagger before those who have easily snatched away immense wealth from the residence of the goddess of learning; in a day or two young birds will easily set their foot on the head of serpents, hare on the head of elephants, and dogs on the head of lions.

71. Men scolded with harsh words by the elders or teachers rise to greatness; precious stones are never

placed on the head of a king unless they are rubbed against stones (touch stones, &c.)

72. A sandal tree bears serpents, a lamp has on its top a coating of soot, even the moon possesses a blot, so also lords of the earth patronise the wicked.

73. Indeed a noble man gives great pleasure to all people by his benevolent actions without being asked; by whom is the moon requested to cause the beds of the night lotuses to blow by his gentle ray?

74. Ever victorious is that wonderful man who abandoning self-interest, is ever engaged in doing good to others, who without distinction, has a feeling of equality even towards inferior beings in whose mind charming and elevated goodness shines naturally and who is able (to perform good actions).

(The other sense of the verse has relation to grammar, the wonderful man there in that sense is तत्पुरुषसमासः. For that, see notes and the Commentary.)

75. A man, though born of high family and possessing merits, is revered only when in association of some special thing. वीणादण्ड (the neck of the lute) though वंशभव (made up of bamboo) and गुणवान् (consisting of strings) does not rise to greatness when without a gourd.

76. An object, though endowed with innumerable good qualities is disregarded owing to a single bad quality, as garlic, on account of its strongly bad odour, though it stands high in the list of medicines.

77. A man of good qualities though fallen into misfortune extends certainly his generosity; here a calcined and purified quicksilver serves as an illustration.

78. Also that Sītā, who, being terrified at the sight of a young hare while playing in the forest, used

to enter into the arms of her husband, the destroyer of her fears, when carried away by रावण and surrounded by demons having teeth as large as ploughs, being helpless, is reduced to some indescribable state.

79. The body of cupid fit to be worshipped with the collection of flowers in form of eyes of the celestial women, became at once reduced to a heap of ashes by the fire from the head of the God Śiva; the cupid—who was aiming his arrow at God Śiva, having boasted often of his muscular strength before gods.

80. In the assembly of monkeys the branches of trees serve well for the soft seats, the chattering for the excellent speeches and the scratchings by teeth and ends of the nails for hospitality.

81. What is a holy place? Devotion for the lotus-like feet of Hari. What is a jewel? Pure heart. What is a science? At the hearing of which disappears the darkness of dualism in philosophy. What is a friend always taking pleasure in obliging? Knowledge of reality. What is an enemy clever in giving pain? A store of evil desires.

82. A wicked man though well-versed in Vedānta does not attain goodness. As Maināka Mountain does not become soft though plunged in the ocean for a long time.

83. Absence of good qualities, is better; fie upon the collection of good qualities, since all other trees thrive but sandal tree is cut.

84. Trees only live happily because their hearts are never attacked by a number of flames of fire in form of endless anxiety, while approaching others (for begging).

85. Victorious is a virtuous man who, just like spider, is able to produce गुणs (virtues or fibers) where there is absence of them and to conceal the विवरs (defects or holes) by his own गुणs (virtues or fibers).

86. By whom a wicked man can be described (fully)? a wicked man—who is fire for the cotton-heap in form of virtuous men, and wind to allay the fire in form of afflictions of others. (The word रक्षण & शमन are ironical here).

87. Wicked men spoil noble men as mice spoil fine garments, though both of them (noble men and garments) are skilful in concealing परगुह्य (secrets or private parts of others), full of गुणs (good qualities or fibers), and are very much liked by all.

88. A wicked man, troublesome to the virtuous, is garlic to fragrance in form of fame, fire to the cold in form of peace, a sky with regard to flowers in form of kindness.

89. A bow to the tree, first among the generous, which for the happiness of others, offers its own body, bears the burden of flowers, leaves and fruits and suffers afflictions of heat and evil of cold.

90. That man who entertains a desire of persuading a wicked man wishes as if to drink हालाहल poison with curiosity or to kiss closely the fire of destruction or tries to embrace actually the lord of serpents.

91. O cloud, thy power of discrimination is known to me now, since thou, being proud of thy high position, showest thy generosity towards mountains, leaving these dry corn fields of the poor.

92. Mountains are reckoned as great things, but the earth is greater than mountains, further universe is greater than the earth, yet the virtuous who are

undaunted even at the time of universal destruction, are the greatest.

93. That man, who treats the wicked with respect as if sows seed in the sky, draws a good picture in the wind, draws lines in water.

94. A monkey first licks the necklace placed round his neck by some ignorant person, then smells it and having compressed it, makes a high seat (out of it) for himself.

95. O bee, how dost thou abandon the lotus which is रागपूर्णा (full of love or of red colour) though thou art मलिन (black or deceitful), विकसितवदन (having cheerful face or blown) though thou art अनल्पजल्प talkative or constantly humming) and सरस (full of affection or full of honey) though thou art चपल (unsteady or hovering)?

96. What wonder is there if the face be blackened of the man who takes wealth for himself from a wealthy man, when this cloud though it absorbes water from the ocean for others becomes black on all sides?

97. O sandle tree, thou hast risen to greatness only by thy own good qualities (and not through the influence of thy father, class or company) since some particular mountain is thy progenitor, wood is thy class and serpents are thy companions.

98. O virtuous man, for what end art thou so eager to acquire a number of good qualities? If it be for raising thyself to dignity, listen to my salutary advice; those very objects which are attractive to the heart, because full of many beauties, serve as daily food to Kali who is very careful for nourishing his body. (If thou triest to make thyself great there is a great probability of thy becoming a victim to his cruelty).

99. O spring, having bees, producing sweet humming in mango-trees full of tender and therefore reddish foliage, without thee, ten quarters (even) with the blooming lotuses are filled with smoke to the cuckoo and winds burn its body like fires.

100. Rocks from high mountains are broken asunder with great strength lying at the ends of the nails, mistaking them (rocks) for elephants, but fortune being adverse, the lion did not obtain even a little quantity of flesh.

101. Having faintly heard the thunder, while in the lap of the mother, the young of a lion though half a night old, having contracted his limbs lies motionless, as if to pounce (mistaking the thunder for the voice of an elephant).

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA I

Prāstāvika (*Anyoktī*)

1. Most of the verses of the first Vilāsa, are *anyoktis*; they have invariably two senses, one apparent and the other concealed. The former is, however, unreal, while the latter is the only meaning that the poet chiefly wants to convey to his reader's mind. The one is a mere external garb, while the other is the real body of the poet's idea. Technically speaking, these *anyokti* verses are so many instances of the *alaṅkāra* known as अप्रस्तुतप्रशंसा, where the thing in hand (प्रस्तुत). is described by a reference to what is not in hand (अप्रस्तुत). Thus in this first stanza the incident that is प्रस्तुत is, that the poet has no opponent left. This is not said in so many plain words, but the poet takes recourse to the creation of the imagery of a lion being in want of a fit object for the exercise of his nails, a circumstance which, it is easy to see, is quite अप्रस्तुत. In similar case, therefore, that will follow, the student will find the concealed meaning stated in sanskrit commentary.

The compound दिगन्ते is understood in its literal sense by the commentators. And in keeping with this meaning of दिगन्ते they take लोकेऽस्मिन् to refer to the *whole* of this world, which is, no doubt, the literal meaning of the expression. But this will hardly be correct. For can it ever be true that a certain lion should have killed all the elephants in this world, those stationed

in the eight quarters only being left alive? It is equally untrue in the case of the poet that he should have vanquished all the *pandits* of the world. Besides, if in the अप्रस्तुतव्यवहार the elephants of the quarters are meant, what are we to understand as corresponding to them in the प्रस्तुतव्यवहार? There are no *pandits* similarly stationed in the quarters. If to obviate this difficulty it is said that in the case of the प्रस्तुतव्यवहार the expression दिगन्ते may be understood in its लाक्षणिक sense, *viz.* 'at a great distance,' it is not better, it may be asked, that the same लाक्षणिक sense should be resorted to even in the case of the अप्रस्तुतव्यवहार to remove other objections that are stated above? Lastly, if दिगन्ते were intended to refer to the eight quarters, the word would have been used in the plural as दिगन्तेषु. But it is not so used. Hence too it appears that दिगन्ते and consequently लोकेऽस्मिन् also are to be taken in the figurative sense. For दिगन्त used in the sense of 'remote distance' the student should compare expressions like नानादिगन्तागता राजानः and श्रूयन्ते may be interpreted in two ways, 'it is heard that the elephants etc.' or 'the roaring of the elephants is heard etc.' The former, however, seems preferable. The व्यङ्ग्य (the suggested sense) of the first line is that the elephants have run away to the farthest regions through the fear of the lion. The करिण्यः are shown to be unfit owing to their belonging to the female sex.

The reading वनमृगाः is not good; the word वन is redundent, the whole scene described being that of forest. The reading पाटिन्यं has been explained as पाटनं विदारणं, तस्यकर्म. This is not so suggestive as पाण्डित्यं which seems to be the original reading, being found in R. G. Similarly प्रकटयति, not found in R. G., does not bring forth the force of expression which is done by प्रकटयतु.

With this verse Cf. येन शैशवपदे मदेभराड्गण्डसीम नखैरविखण्डितम्‌ । यौवनोत्सवमवाप्य केसरी केषु दर्शयतुसोऽयं पौरुषम्‌ ॥ भावविलास, 194 K. M. II. p. 124. The metre of the verse is शिखरिणी.

2. This verse indirectly reflects on the difficulty that a great man, who has passed his days in delight in a happy place, meets with when he is obliged to spend the remainder of his life in a wretched place and in the company of babblers. If we adopt the reading विकचसारशान्ति then there will be no word to express the sense of lotus. The explanation of महांदव as विकचं कचरहितं सारं तेन शालि शोभमानं has no sense. With this verse cf. आस्ते रोहत्कनककमले केलिपात्रं मृडान्याः खेलन्हेलोन्मदमधुकरी-मानसे यः । भेकोद्रेकप्रणयिनि बलद्वालजंबालजाले स स्यादुक्तः परिमितजले पल्वले किं मरालः अन्योक्तिमुक्तालता 14, K. M. II. p. 63. The metre is पृथ्वी.

3. Although it is true that even the male Chakoras are equally anxious for the moonlight, still the females only are referred to here as they are more fitted to excite compassion. An explanation of such a sort is given by two of the commentators. Even elsewhere we find reference to female चकोर birds drinking moonlight cf. ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मत्ता चकोरांगना-विद्धशालभंजिका I. 11. The reading किंतु, in place of किंनु, does not bring forth the काकु; hence it is rejected. But the reading in R. G. is चकोरव्रजे,. मौनं मुञ्चति:—in this expression मौन is explained to be the budded condition of a lotus. But another explanation also is possible. मौन originally means silence and that is possible in the case of a lotus when the bees are not humming over it, which takes place while the lotus is closed. Thus, then giving up silence, which is effected by the humming of the bees, may ultimately refer to the opening of the lotus. माने प्रस्थातुकामे:—the latter word is ex-

plained thus: प्रस्थातुं कामः यस्य, 'who has a desire to depart. But no desire can be had by मान which is not a sentient object. And hence, like कूलं पिपतिषति 'the bank of a rive desires to fall down, *i. e.* is about to fall down,' the above phrase also means by लक्षणा the pride is about to depart. जगन्नाथ gives this verse as an illustration of the ध्वनि (suggestion) of the व्यभिचारिभाव named असूया which is defined as परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूत श्चित्तवृत्तिविशेषा सूया. Here the poet feels असूया towards the creator. It is created by seeing the creator's power to act as he chooses and it causes the poet to censure the impropriety of his action. Here the suggestion of प्रस्तुत राजकुमारादिवृत्तान्त does not exclude the असूयाध्वनि but both are simultaneously present. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

It is not proper to paraphrase दलत् present participle bv विकसित showing the past time as some do स्यंदमानं मरदं लिहन्नः indirectly hints at parasites who live on the affluence of rich people. The reading स्यंदमानं is evidently a scribe's mistake. कमपि cannot be supported by grammar. The reading वितन्वन् is as good as वितृष्वन् The central idea of the verse is that a man should distinguish between self-seekers and self-less helpers. The metre is मालिनी.

5. कुटज, commonly known as कुडा, giving a bitter taste and having no honey, there is very little chance of the bee coming to it; and hence the word दैवात्, तुन्दिल, from तुन्दि, the belly, originally means 'having a big belly'. With this verse cf. I. 25, which contains exactly the same idea in different garbs. The metre is a kind of Āryá called गीति.

6. The cuckoo wants a blossoming mango tree, which ic indicated by मिलद्दलिमालः रसालः, and consequently समुल्लसति should not be taken to refer to the blossoming

of the tree. विच्छान् means gloomy. वनान्तर stands for some obscure place. The metre is आर्या.

7. The words नीच, सरसहृदय, and गुण are श्लिष्ट. The कूप is called गुणगृहीता with reference to the rope, that, being fastened round the neck of a jar is thrown into it. The metre is गीति.

8. As opposed to the use of मलिन in मलिनीकरोषि चेतः the student should compare that of प्रसन्न in गंभीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने etc. Me. 40, and similar other places. The expression कमलिनि मलिनीकरोषि occurs also in कमलिनि मलिनीकरोषि कस्मान्मुखमिदमिन्दुमुदीक्ष्य लोककान्तम्, भावविलास 56, K. M. II. p. 118. The epithet परिणतमकरन्दमार्मिका : incidentally also indicates that the lotus plant is rich in the परिणत मकरन्दं. Cf. with the last two lines मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम्. r. g. The reading of बा०—अवता is explained by महादेव as पक्षिविशेषैर्बकैरास्वादिता. Of course, अवलेहितां is evidently a mistake. But it is not a happy reading as licking by बकs does not only never take place, but can also not be regarded as insulting जयन्तु=सर्वोत्कृष्टाभवन्तु is also a good reading. The metre is पुष्पिताग्रा.

9. Mr. Paranjpe indulges in hyper criticism in the following lines : "दलत्, adjective of अरविन्द, seems to be improper here. If no adjective were used, nobody would have thought of asking the question whether the lotus was open or shut. But the adj. दलत् being used, the question naturally arises if the lotus was for ever open. And it will not do to answer this question by saying that it was open during the day time and that hence it is that the word दिनानि is used afterwards. For दिनानि refers to time in general and the poet's cause, is in no way served by taking दिनानि to mean the days only. Besides it is well known that bees reside in a lotus even durning the night time." तेनेहा=तेन ईहा. तेने, 3rd pers.

sing. pass. voice of the Perfect of तन् to spread. Cf. नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वांच्छसि। चञ्चलत्वमिह चञ्चरीक ते स्वाहजं कथमिदं विमोक्ष्यसि॥ भावविलास K. M. II. p, 116 The metre is आर्या.

10. कस्य गिराम् &c. ' who can describe it ? It is impossible to do so. ' Cf. सकलवचनानामविषयः. Mal. I. The two facts that the fragrant breeze of the sandal trees is the food of serpents and that the air evolved by their belching is poisonous are involved in the second line. The greatness of the sandal tree consists in doing good even to those that do an injury to it. Here the idea is अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति। The word कस्य is explained by महादेव as standing for ' head ' or ब्रह्मा also. The reading अस्ति is not supported by any other ms. nor does it improve the sense; The metre is गीति.

11. अच्युतराय gives the following explanation of the word पाटीरः--पटाः सन्ति यस्य स पटी तन्तुवायः। तद्वदीरयति। स्वगुणानन्यत्रपटाद्यो स यथा प्रेरयति तद्वत्स्वनिष्ठसौरभ्यादिधर्मांश्चन्दनद्रुमाद्यौ प्रेरयतीतिपटीरोमलयाचलः। तत्र भवः पाटीरः पटीयान्, although comparative of पटु, has no comparative sense here. उरी, like उररी, is a particle implying consent and is generally used with the root कृ, meaning ' to accept ' to admit '. पिंपतान् is from पिप of the 7th conjugation, while पिषताम् of the reading of G. is from the same root of the 1st conjugation With the sense of this verse शेषाद्रि Compares घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं, छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादुचैवेक्षु कांडम्, दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कांतवर्णं, प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्। शृंगार 84. The metre is गीति.

12. त्वमेव. You alone are competent to draw the required distinction : no other person is able to do so ; and hence एव विश्वस्मिन्, in all (this world). With the moral of these two verses compare उपकारिषु यः साधु साधुत्वे तस्य को गुणः। अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते॥ Pt. IV Cf.

हंसः श्वेतो बकः श्वेतः को भेदो बकहंसयोः। नीरक्षीरविभागेन हंसो हंसो बको बकः। For कुलव्रतं, cf. रघुवंश III. 70, गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ (शेषाद्रि). The metre is आर्या.

13. According to Mr. Paranjpe, the first objection to the reading भुजंगमपुंगवात् is that although the ablative in °पुंगवात् indicates a comparison to be meant, still the comparative affix तर is not added on to the adjective क्रूर. But it may be said that in वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ U. II Also no comparative adjective is used., although a comparision is meant. And the second objection is that of the metre. The following foot-note of the editor of the Rasagangádhara on भुजङ्गमपुङ्गवात् : आर्यापूर्वार्धे 'नेह भवति विषमे जः' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्त्वाच्छान्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्धमिति ज्ञेयम has already been quoted in the Commentary. The reading भुजङ्गपुङ्गवत् is, of course, wrong. We cannot adopt. The reading भुजंङ्गपुङ्गववत् as it is given in only one ms. and is not supported by either जगन्नाथ's रसगङ्गाधर or नागेश's Commentary. It seems to be an improvement made by some later redactor. The metre is गीति.

14. This verse has the same import as अयि दलदरविन्द etc. H. 4. The only difference, however, is that the former verse had the adjective निरपेक्षः–showing absence of self interest on the part of the wind has no counterpart in the present verse. The metre is प्रहर्षिणी.

15. गन्ता, future 3rd pers.sing. of गम् with पान्थसंततिः for its subject. This reading is better than °संहतिः. संततिः means a continuons stream, while संहतिः means collection. Travellers will not come in a Collection, but they are expected to come in a Stream. The birth of oceans is useless since they cannot quench the thirst of any person on account of their salt water. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

16. The idea is that in adversity all forsake a man. मुकुल means a bud, which is more appropriate than कुसुम-flower. समाश्रयन्ते as good as समाश्रयन्ति। श्रयन्त: is wrong. The metre is वसन्ततिलका.

18. With मा मौनमुपयासी: cf. मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले. I. 3. supra. मौनम् and शिरसा are both श्लिष्ट words. वदान्यगुरव: The foremost amongst charitable-cf. गतोवदान्यांतरमित्ययं मे मा भूत् परीवादनवावतार:-रघुवंश-V. 24. The metre is उद्गीति.

19. With the first line cf. कांतिर्लोचनवर्तिरद्भुतमर्या मूर्तिर्महत्सौरभं निष्यन्दोऽथ सुधाकरादपि सुधास्यन्दादपि ल्हादक:। सर्वोऽयं विरलो जगंत्यपि गुणग्रामोऽभिरामो हहा पश्योत्तंसभुजंगसंगमजुष: श्रीखण्ड ते खण्डित: ॥ अन्योक्तिमुक्तालता-72. असि for अपि gives no force. If we adopt तव for त्वदीयं then the metre would be आर्या, It is is a sort of rebuke administered to चन्दन, hence शेषाद्रि is wrong when he understands from this verse—The good never forsake those whom once they call their own on any account." K. M. II. 73 and I, 36, infra.

20. अपि would have grined greater force if it had been used after देवतरुकुसुमे instead of after पुष्पान्तरे. The reading सुरतरु would violate the metre. भ्रमर धन्योऽसि. These words are ironical. With this and 26 infra cf. येनाप्त: कमलाविलासकमले किंजल्कपानोत्सवो यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे तथा शार्ङ्गिण:। तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिह: कुत्राप्यहो न स्थितिर्न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो विस्मयो न स्मय: ॥ अन्योक्तिमुक्तालता, 26 K. M. II 65 The metre is आर्या.

21. विन्ध्यभुव: विन्ध्याद्भवतीत्यस्या: The holiness of the river is due to its having taken rise in the Vindhya. The rain water that flows into a river from the gutters of the streets is like receiving favours from low-born people. The metre is उपगीति.

22. बर्बुर is the Marathi बाभुळ or Hindi बबूर. The metre is आर्या.

25. The whole of this verse compares very closely with the fifth above, and the second line of it with शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः. I. 18. supra. But अच्युतराय is thinks that कुटज in the former verse is an inanimate being, but कलभ animate being; hence there is no repetition. The metre is गीति.

26. With this compare I. 20 supra. The metre is आर्या.

27. For the explanation of the word परपुष्टा cf. प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति. शाकुन्तल. अच्युतराय gives another sense of this verse–माकन्द=चतुर्वर्गप्रदसद्गुरो । मधुपेन=क्रममुमुक्षुणा । परपुष्टाः=परेण परमात्मना पुष्टाः पूर्णाः । ... ...शान्त एव रसः । गुरुविषयकरतिभावो वा । The metre is आर्या.

29. आरामाधिपति may also mean 'the master of the garden.' नीरसा, निर्गताः रसाः उदकानि यस्याः सा. Mark the alliteration रसा नीरसा. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

30. स्थेमन्=firmness, is an abstract noun derived from स्थिर by the addition of a Taddhita affix इमनिच्, by पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा. (कौ. १७८४) लघिमन्, गरिमन् etc. The epithet लुठन्मुक्ताभारे shows that several elephants were killed before the entrance of the cave, with pearls from whose temples it was that the ground was strewn. Mark the alliteration in शिव शिव शिवानाम्. शिवा = a female jackal. The metre is शिखरिणी.

32. अच्युतराय explains बन्धनद्रढम् thus : बन्धनं भूमेरन्तर्गते महापाषाणादौ वेष्टनं तेन द्रढमचलम्. वासो दुर्गमहीधरे. This is intended to show that there is no fear even of being felled down. Paranjpe remarks "ज्वाला...भवन्. Those who have seen a wild fire will perceive that sometimes this is actually the case. For at times it does so happen that the flames either spread naturally or are purposely caused to spread all around a certain tract of land at first, and then the fire forms

a ring as it were, and consumes at leisure whatever is within it. This epithet, therefore, seems to be intended to preclude the possibility of escaping from one side or the other, as the fire is to spread on all sides." The metre is शार्दूलविक्रीडित.

33. Mr. Paranjpe indulges in hyper-criticism in the following lines. "I have preferred the reading ग्रीष्मतरैः. For with भीष्मतरैः—I am unable to understand the force of the comparative termination. Here it may be said that just as द्राघीयसः in the second line has reference to the short days of the winter, so also भीष्मतरैः may have reference to the comparatively less hot rays of the same season. And this is true, and I would have been satisfied with such a comparison of भीष्मतर rays with *the less hot rays of the winter understood*, if the comparison were not possible with *something expressed in the verse*. What is it then that is expressed in the verse? It is ग्रीष्म. But again, it may be asked, how can a comparison be instituted between the summer and the rays? The answer is that ग्रीष्म has two senses, one यौगिक (ग्रसते रसानिति, and hence hot) and the other रूढ (the summer). Thus both the senses being combined in the word, a comparison is quite possible between ग्रीष्म and the rays with regard to their heat. Nor can there be any कथितपददोष in such places. Again, although it was admitted above for the sake of argument that the comparative in भीष्मतर may be possible with reference to the less hot rays of the winter, such a supposition also will not do. For a comparison wants some common property, which in the present case must be admitted to be nothing else but भीष्मत्व. But who has ever found the quality of भीष्मत्व in point of heat to be present in the rays of the winter sun? For all these reasons ग्रीष्मतरैः is perferable." Why should the comparison be with

the rays of *winter*? It should be with the rays of Autumn when they are indeed unbearable. I, therefore, prefer भीष्मतरैः Moreover we thus escape the combining of यौगिक and रूढ senses. कृपा is used ironically. The metre is शार्दूलविक्रीडित. The reading अपि for यदि is not good. This word is already repeated twice in the first two feet. As regards the reading करकाभिघातनकृपा found in *Mss*. A. and F., it can be explained as करकाभिः अभिघातनं ताडनं तस्य कृपा. But as it neither improves the sense nor is found in other *Mss*. it is rejected.

34. ' जटाल originally means 'having matted hair,' and secondarily 'mixed together etc. like the matted hair;' and hence 'thick etc.' ज्वाल, The external barks, branches, leaves etc. of the trees are burned and not the whole trees, for in that case there would have been no necessity of the rain water for them. परिगलितलतानाम्. In the other application of the verse, लता is evidently to refer to the dependants, wife, children etc. The genetive in the first two lines is absolute and hence it expresses अनादर. Thus the meaning is that although rain water is much needed by the trees, still disregarding their need, water is poured by the cloud elsewhere.' The metre is मालिनी.

35. 'The Ānandāśrama commentary says thus on this verse: अस्योपकृतय एव गर्जितत्वम्। न तु व्यर्थम् न वा भयाद्युपद्रवकरमिति भावः' The metre is वसन्ततिलका. Cf.—आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम्—Me. 53. The word जीवन means life as well as water.

36. अच्युतराय gives an intersing note on श्रीखंड—श्रीः खण्डेषु यस्य तत्संबुद्धौ। चन्दनस्य हि यादृशी काष्ठखण्डदशावच्छेदेन सौरभ्यशोभोपलभ्यते न तादृग्द्रुमादिदशावच्छेदेन इति सुप्रसिद्धमेव। अतो युक्तैवोक्त व्युत्पत्तिः।

37. The four possible causes of the cloud removing the heat of the world are denied in the first line and

the effect of it is that the goodness of the cloud is the more prominently set off. ताप and उन्नत are श्लिष्ट words. *Cf.* कस्मादिंदुरसौ धुनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः, कस्माद्वा जलधारयैष धरणिं धाराधरः सिञ्चति । श्रामं भ्राममयं च नन्दयति वा कस्मात्त्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः॥ भावविलास, 26, K. MII. p. 115 and अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । सदा लोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः॥ Subhāṣitāvalī 224. The metre is अनुष्टुभ्. The alaṅkāra is विभावना, where an effect takes place inspite of a cause, or where a cause is denied. The reading नापेक्ष्यं is grammatically untenable here. Cf.—

किं चंद्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुसुमावबोधनम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥

38. 'The lucid lake that is meant is evidently the Mānasa.' हरिहस्ते निवसनम्. The reading of F., given in the foot-note for समुत्पत्तिः...निवसनम्, is the first line of a verse from the Gangālahari and most probably seems to have been borrowed from there. It has no connection here and cannot be justified. The complete verse in the Gangālaharī is समुत्पत्ति पद्मारमणपदपद्मामलनखान्निवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने । अथायं व्यासंगः पतितजननिस्तारणविधेर्न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगतः ॥ This occurs also in R. G. p. 491. The reading निवसतिः is as good as निवसनम्. The reading विलासः for निवासः will mean 'the sport'. By adopting it we shall have to resort to लक्षणा—विलासः विलासस्थानम् ।

39. 'Mark how the order is preserved throughout the verse is using धात्रगणैः, नीरचरैः, आविवेकम्, and निन्दानि before मणयः, नारायणः, उन्नतेः परां प्रौढिम्, and स्तवानि.' The regarding बालार्कबिम्बोपमाः has this fault that it omits तीरे which is very important.

40. 'अच्युतराय explains अभ्रायितेन by अभ्रवन्मेघवदाचरितेन ।' महत्त्वनीलत्वादिनाभ्रसाम्यं बोध्यम्. 'There is a taunt intended, I think, in this expression, otherwise it was not so very necessary to compare the ocean with a cloud, especially

when the latter was not the usual उपमान. The body of the ocean is like that of the cloud but still the water of the one is not sweet like that of the other; and hence the taunt lies in implying that an external and unessential imitation is of no use.' किं खलु रत्नायितेन repeats the idea of the first foot.

41. ' अपि with च added on to it loses all its sense of opposition and simply means 'moreover,' with meaning, however, will not do here. And if अपि is taken separately and construed with संपत्तौ, च becomes redundant. इयत्यां संपत्तौ is opposed to कृशीभूतः, अधुना (*i. e.* winter etc.) to निदाघे; and आर्त्तानाम् to चंडाशो किरति परितोंऽगारनिकरान् कृपाम्. The possibility of the lake quenching the thirst afterwards is to be shown to be very little. How this is, is clearly seen in the first two cases. Now with regard to the last, the number of thirsty persons is increased immeasurably by the hot rays of the sun and hence too there is very little possibility. This would have gained force if the order were यथासंख्य. And therefore it is preferable to suppose that only इयत्यां संपत्तौ is opposed to कृशीभूतः and that the rest are subordinate to these two.' The reading परिहरसि omits यदि, hence it is not good. As regards चण्डांशोः, it is ungrammatical, since किरति is in locative.

42. The reading अपि मुक्तानि repeats अपि unnecessarily.

43. अच्युतराय observes thus on तरंगभंगान् : यद्यपि ' भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः ' इत्यमराद्भंगपदं द्विरुक्तमिवाभाति तथापि ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इत्यादिवत्सामान्यविशेषभावं परिकल्प्य व्यवस्थापनीयम् । यद्वा अस्या इति षष्ठी तरंगेत्यनेन संबन्ध्य भंगपदेन ध्वंसा एव ग्राह्याः । पुरःपदे त्वसांसिद्धेनेति न दोषः । There is another interpretation also—

अस्याः गङ्गायाः तरङ्गेषु स्वस्याः भङ्गान् तरङ्गान्.

The reading तरङ्गलीलां does away with the fault of repetition, but it is found in only one *Ms*.

44. पौलोमी = पुलोमजा, daughter of the demon पुलोमन् who was killed by Indra. His daughter was subsequently married by Indra.

47. Cf. अद्रिद्रोण्यां निवस दिवसं जातलीलानुषंगैरंगैर्मा स्म स्मयतरलितैरंग सारंग रंग: । दर्पद्वारं द्विरदकदनोदग्रपाणिर्यदग्रे प्रत्यासन्नो वनविहरणक्रीडया कुञ्जरारि : ॥ अन्योक्तिमुक्तालता 12 K. M. II p. 63 and लीन: क्ष्माधरकन्दरासु रचयन्कापि स्थितिं भंगुररंगैरंग कुरंग रंगसि कथंकारं विकाराकुल: प्राप्त: पश्य विचेतमुद्भटसटाक्षेप: सकोप: स्वयं गर्जत्कुञ्जरपुञ्जभंजनपटु: पञ्चानन: काननम् ॥ *ibid*. 34 K. M. II p. 66. 'The reading °निर्मालिताक्ष, will make the word an adjective of कृष्णसार in the vocative case. But °निमीलिताक्षं would become an adverb and agree with खेलसि. शोभमिमां is unjustifiable, for शोभा cannot stand for सीमा.

48. करिणामरिणा is a हेतुगर्भविशेषण. Cf.—सिंहो जंबुकमंकमागतमपि त्यक्त्वा निहंति द्विपं। सर्व: कृच्छ्रगतोऽपि वांछति जन: सत्त्वानुरूपं फलम् ।

49. 'The reading विपज्जत् is not good, as it means attached. विस्खलत् gives the proper sense. Pearls must fall upon the earth in order to decorate it.

50. जटिलायाम्, crowded with creepers etc. 'The adjective simply describes the usual characteristic of the forest. But it may also help the general meaning of the verse by suggesting that it will be impossible for the elephant to escape through the forest owing to the creepers being entangled together etc. in case the lion happens to attack him.' Cf. with it भिन्ना महागिरिशिला: करजाग्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरै: करटिभ्रमेण. I, 100, infra.

51. The females will be left alive only because it is not proper to kill them; while the males are sure to be killed without exception.

52. Mr. Paranjpe observes. "There seems to be no special propierty in the word कृती. Nay, to a certain

extent the word even goes against the general sense of the verse. For, if the gardener was कृती, how was it that instead of planting the Bakula tree, that was to fill the whole world with its fragrance, in a prominent place, he planted it only in a certain corner of the garden, his कृतित्व, therefore seems to lie only in introducing the plant into the garden." But the word अपि ought to be construed after कृती. कृती अपि will then mean, although clever. By doing this Mr. Paranjape's criticism falls to the ground. With this verse cf. I, 31 supra. निसर्गात् means 'through nature', the sense adopted here is 'as usual', 'as was his wont'. The reading कुसुमततिसौरभ्यभरितं will mean कुसुमानां ततिः समूहः तत्सौरभ्यपूर्णम्.

53. The mention of even the elephants of the quarters fearing the churning of the ocean tends to show the great intensity of the noise of the waves and hence also reflects on the hugeness of the Rāghava fish. On the propriety of the word क्रिया in °कवलीकारक्रियाकोविदः अच्युतराय observes : क्रियाकोविदो व्यापारेण कुशलः न तु ज्ञानमात्रनिपुण इत्यर्थः। एवं च कवलीकारकोविद इत्येतावतैव सार्थक्ये क्रियापदानर्थक्यं परास्तम्। केलिकलहत्यक्तार्णवः does not, like other epithets, show the greatness of the Rāghava, but the cause why the fish is in want of a lake. Mr. शेषाद्रि observes in his notes—"कालकलहत्यक्तार्णवः gives better sense. This reading again is possible of two interpretations—(1) कालेन कालवशात् केनचित्कारणेन यः कलहः सागरेण सहेति भावः। disagreement with the sea on some account. (2) कालेनांतकेन सह यः कलहस्तेन मरणांते इति भावः। In his struggle with the God of death, *i. e.*, after death. Of these second appears more natural.

54. 'Mr. Vaidya explains तुषारार्दितः by हिमपीडाभिः. If this be not a mistake in printing, he must have taken

आर्दित as an abstract noun, equivalent in meaning to अर्दन just as गत in गतं गजेषु etc. Māl. IX. means गमन,. But it is decidedly far better and simpler to take आर्दितैः as a p. p. participial adjective qualifying जनैः understood, since अर्दनैः, *i. e.* पीडाभिः, cannot be well construed with छिन्नम्. ग्रीष्मज and भीष्म may go either with भानु or with किरणैः. भस्मीकृतम् should not be supposed to mean 'burned to ashes. For the rays by themselves cannot do that, and again if the rest of the forest is actually burnt to ashes, how is any one to think it possible that the Lavanga creeper alone should remain untouched by the flames? Nor should the कोणगतत्व of the creeper be brought forward as the cause of escape from the general conflagration. For such a case does not seem to be possible. And besides कोणगता is intended to show the secluded character of the creeper (and of a person in the अप्रकृत-व्यवहार) and seems to be used purposely to give effect to the *universal* diffusion of the fragrance. And even if it be supposed that the creeper is saved on account of its being situated in a corner, is it likely that a दावाग्नि should arise when there is only one creeper left, the rest of the forest being according to the supposition, already burnt to ashes? But when भस्मीकृतम् means 'rendered sapless like the ashes, no inconsistencies of the above sort occur. For it is but in conformity with the very law of nature that the Lavanga creeper should be in its full bloom while other trees grow dry in summer and thus when all the trees are dry, they are invitingly favourable for a wild fire which burns even the said creeper along with other trees. For these reasons भस्मीकृतम् must be understood in the लाक्षणिक sense, (to quote the words of अच्युतराय) नीरसतापादनेन भस्मतां नीतामिव.' Mr. Paranjape's reading is मत्तमतङ्गजैः कियदपि for मत्तगजैः कियत्कियदपि. The latter has this advan-

tage that one कियत् goes with the first clause and the second कियत् goes with the second clause. आमोदयन्ती is decidedly superior to आनन्दयन्ती, for लवङ्गलता spreads fragrance first and then ultimately it pleases the people residing in the quarters.

55. 'With the second line cf. अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्. S. II, आविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः. U. VI; and यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम. Appendix, p. 6; I. 24. सत्यम् is equivalent to इत्येतत्सत्यमस्ति. सहृदयैः may also mean 'by persons having a heart, *i. e.* a kind heart,' 'by kind persons.' The kind persons make their prayers because they are moved to think that even such a forest may, one day fall a prey to the flames of fire. These feel for the person while the appreciators for the qualities of the person. The root अर्थ् with प्र belonging to the class of दुह्, याच्, etc. governs two objects, one of which, *viz.* विधि, appears in the nominative case, while the other, *viz.* इदम्, standing for the fourth line, is in the accusative case owing to the voice being passive.'

56. Mr. Paranjape rightly observes. Mr. Vaidya says that मत्तो निवृत्ते means मद्विषयचित्तवृत्तिमकुर्वाणे,, and he must have been led to ascribe this meaning to मत्तो निवृत्ते probably by the expression स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया. For evidently when the men's attention is fixed on their own work they are naturally inattentive about the action of the parrot. Now although the inattention of the persons may be regarded as sufficient for the parrot to escape, still their absence cannot be denied to be more favourable for the same purpose. Nor can it be denied that to get at Mr. Vaidya's meaning of the men's, inattention a लक्षणा must be resorted to with regard to निवृत्ते, whereas the word, taken literally, may supply us with their inattention as well as their ab-

sence, for the latter does imply and necessiate the former. The case, therefore, stands thus : on the one hand the literal meaning gives more favourable circumstances for the escape of the parrot, while on the other hand the fault of a लक्षणा only serves to lessen the chance of the escape ; and I leave it to the readers to choose what is better." With this verse cf. रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिस्यति चक्रवालम् । इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ The different readings in place of °कोटिविपाटितारस्पुटो do not offer any improvement. 'त्रिपाटितारल्कुटः' of नि°, is explained by अच्युतराय—"विपाटितो विदारित आरल्कुट आराख्यलोहशलाकाविशिष्टकाष्ठविशेषो येन स तथेत्यर्थः। अत्र 'विदारितारस्पुटः' इति पाठः प्रामाणिकः।" The alaṅkarā, according to Jagannātha, is विषादन. Its province is अभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थलाभः।

57. 'This verse is directed against the foolish endeavours of wanton youths to corrupt the chastity of a wife of another, an affair wherein even great persons have utterly failed to accomplish their object. श्रितनगाः. The commentator of G. says with regard to this, आश्रितकूलद्रुमाः सन्त इत्यर्थः। एतेन विवक्षितयुवकतृकयुवतिविशेषनिरीक्षणे सभास्तम्भादिना निभृतत्वं ध्वन्यते। Now आश्रितकूलद्रुमाः must either mean that the deer were, like a youth stealthily looking at his beloved, standing behind the trees on the bank or sitting on their branches. In the first case their situation will warrant no person to put them the question व्यवसिताः संगाहितुं वा कथम्. And in the second case it is not likely that the deer should climb a tree. For these objections नग should be understood, as it is done by all other commentators, to mean a mountain. And then श्रितनगाः, meaning, 'residents of the mountains,' suggests that the deer are unaccustomed to swim in overflooded rivers and that consequently it would be a mere hazard

for them to throw themselves into the river out of wantonness. In the अप्रस्तुतव्यवहार, the word may show the want of experience in a youth.' In the reading यद्ग्राहे च or यद्ग्राहेण, we can explain—यस्याः अम्बुधिकामिन्याः (नद्याः) ग्राहेण ग्रहणेनैं (grasp or grip). ग्रावेण has no sense. सरभसं means quickly.

58. 'The पोत is here the young one of a lion, and this verse is addressed to him by his mother. The परुषत्व of the glances is due to the same suspicion about the presence of the elephants. त्रयाणाम्...परिहरन् may be compared with विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोऽयम् I. 35. supra. But no special propriety is seen in the former as it is in the latter.'

59. 'These are the words of a lioness. cf. उन्मदवारणबुद्ध्या with मददन्तावलधिया, करटिभ्रमेण etc., occurring elsewhere. मध्येजठरम् is an अव्ययीभाव compound, meaning जठरस्य मध्ये. Cf. मध्येरथ्यम्. II. 40, infra. For the formation of the compound vide Sk. II. I. 18.'

60. 'A lion is an enemy to the skill in scratching the temples in the sense that he puts an end to it, as it is no longer required, the very temples that are to be scratched being torn to pieces. कथ्यताम् may figuratively also mean 'should be shown, exhibited etc.' Cf. I. 50 supra.' The sense of this verse is similar to that of I. 49.

61. With the first two lines cf. those of I. 38 supra, and of I. 64 infra. The lotus is called the essence of poets' words because they often use it as an उपमान- and it is called the essence of Cupid because with it men's minds are infallibly turned towards love an because it is one of the Sorrows of Cupid. Cf. आअम्महारि अपण्डुर वसन्तमासस्स जीअसव्वस्स । दिट्ठोसि चूदक्कोरअ etc. S. VI.

62. कारिणायक, the varient of C., is not sanctioned by the rules of grammer, although it is favourable to the *yamaka*.

63. Cf. न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ।

64. With this cf. I. 38 supra. गुणः...सर्वोऽपि लोकोत्तरः— Here we shall have to take the word गुणः in collective sense. Plural is better. अर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ will mean अर्थिप्रकरस्य याचकसमूहस्य अर्थः प्रयोजनं तस्य तर्पणविधौ तत्पूरणाविधा-वित्यर्थः ।

65. 'The commentator of A. विमलक्षेत्रेषु काश्यादिषु. If this is to be trusted, and their is nothing that goes against the supposition, we may glean from this verse some hints as to the estimate that Jagannātha formed about some of the persons in palaces and holy places with whom he must have necessarily come in contact in Delhi and Benares. And although the poet, while refuting the five kinds of प्रतीप of the ancient school, says that the comparison in this verse results in showing that the hunter need not be grieved, still the fact about the existence of villains in palaces and holy places is not at all affected thereby; and hence it cannot be denied that satirical stroke is herein aimed at some of the contemporaries of the poet. And the truth of this remark will be more vividly felt when one sees the unusual character of the reference to the holy places, although the villain's connection with a palace is very commonly alluded to in नृपाङ्गणगतः खलः, पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः, and otner passages.

66. The earth was given by Paras'urāma to the sage कश्यप or काश्यप, from whom it has since received the additional name of काश्यपी, 'belonging to कश्यप or काश्यप. cf. एकः स्वर्णमहीधरां क्षितिमिमां स्वर्णैकशृङ्गीं यथा गामेकां प्रतिपाद्य काश्यपमुनौ न स्वात्मने श्लाघते etc. P. R. IV. The redundant च of this

verse may be compared with the same in I. 41 supra. The reading नम्रतया of R. G. is better.

67. अन्या here means 'unusual,' 'extraordinary.' आर्तहृद्या is the reading of the majority of my MSS. and the same is also found in R. G. Besides the हृद्यत्व of the आकृति is not so very needful to an आर्य (which is the reading of Mr. Vaidya) as it is to an आर्त ; for the former generally deals with the mind of a person, whereas the latter with his external form. गिरां दवीयः is 'far from words,' 'that cannot be described by words.' The variant for this in R. G. is चरित्रमन्यत्.

68. महानाशयो येषां तेषां चक्रवर्ती = महाशयचक्रवर्ती. The commentator of G. explains अकृतपूर्वम् thus : पूर्वं कृत: प्राक्केनचिदनुष्ठित इति कृतपूर्वस्तादृशो न भवतीत्यकृतपूर्वस्तं विचित्रमिति यावत्. Cf.—

मज्जंतोऽपि विपत्पयोधिगहने निःशंकधैर्यावृता:
कुर्वन्त्येव परोपकारमनिशं संतो यथाशक्ति वै ।
राहोरुग्रकरालवक्त्रकुहरग्रासाभिभूतोऽप्यलं
चंद्र: किं न जनं करोति सुखिनं ग्रासावशेषैः करैः ॥

69. अच्युतराय takes गौरव as referring to the number of the qualities. Nāgeśabhatta in his commentary on this verse in R. G. says लोकंपृणैर्लोकपूरकैः. But लोकतर्पकैः (gratifying the world) well corresponds with विश्वाभिराम of the first line, a circumstance which is required to bring out clearly the वस्तुप्रतिवस्तुभाव between the two statements. The reading of R. G. is कालागुरोः कठिनतापि.

70. Mr. Paranjpe rightly observes. In R. G. this is given as an instance of the *alankāra* called अर्थापत्ति, where, however, the first line reads as शारदापुरधियामस्मादृशानां पुर:. The inference that can be drawn from this may be thus given in the words of Mr. Vaidya: अयं श्लोक: कविनात्मानमुद्दिश्य रचित इति भाति. Although this reading has an interest of its own since it supplies us with some feature in the personal history of the poet, still from the

standpoint of poetical merit the reading in the text certainly preferable. The student should carefully notice the contrast between लीलालुण्ठित and °भुजः, शारदा and विद्या, पुर and सद्म, and महासंपद्भर and विनिर्गलत्करुण, and he will then come to realize what a great difference is implied as lying between the two parties. For the relations between serpents and birds cf. the last line of I. 56 supra. The word शालावृक should, I think be explained thus. In point of ferocity etc. the dog is no doubt a वृक (wolf), but with this difference that his ferocity is not to be exhibited in a forest (where there are formidable animals) but in a शाला (apartment). Thus it originally must have, like ग्रामसिंह and अरण्यपण्डित, been a term implying an evident irony."

71. अच्युतराय says परुषाक्षराभिर्न तु तादृगर्थाभिः.

72. The *alankára* is मालाप्रतिवस्तूपमा.

73. Cf. पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्रवालम्। नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः॥ Bh. I. The *alankāra* is दृष्टान्त.

74. 'This verse occurs in R. G. as an instance of a kind of समासोक्ति where a शास्त्रीयव्यवहार is superimposed upon a लौकिक one. What the latter is will be seen from the translation given before; but for the former some explanation is necessary. Jaganátha's own comment concerning this point is as follows :—अत्र समर्थसूत्रगतमहाभाष्यार्थस्य (शास्त्रीयव्यवहारस्यारोपेण समासोक्तिः)। तत्र हि 'अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः' इत्यादिना जहत्स्वार्था वृत्तिरजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षद्वयं निरूपितम्। तत्रैवोपसर्जनार्थभेदैकत्वसंख्यापि ध्वनिता। प्रकटीकृता च हरिणा 'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः' इति। सामर्थ्यमप्येकार्थीभावबोधकतारूपं तत्रैवोक्तम्। The शास्त्रीयव्यवहार that is superimposed here is taken from the comments of Patanjali in his Mahábháshya on समर्थः पदविधिः P. II. I. 1., of which four items are alluded to

in the present verse. (*a*) Each simple word has got its own sense; as, for instance, राजा means 'a king,' and पुरुषः 'a man.' But when राजा and पुरुषः are compounded together, and thus give rise to the compound word, राजपुरुषः, the sense of this compound word is neither 'a king', nor 'a man.' For on hearing a sentence like राजपुरुषमानय, neither a king is brought, nor any ordinay man; but a man who is in the service of a king is brought. From this it follows that the meaning of the compound is राजसंबन्धित्वविशिष्टः पुरुषः. Now from these instances it can be seen that the तत्पुरुष compound, or rather the members of it, viz. राजा and पुरुषः, give up their own sense when they, being compounded together, acquire a new one. (*b*) गुणभूत means here 'a subordinate word, 'a विशेषण.' For instance, राजन् is गुणभूत in the case of राजपुरुष. Now the compound राजपुरुष does not by itself convey any definite notion as to whether the गुणभूत word, राजन् denotes the singular, dual, or plural; for at the time of the dissolution of the compound the word राजन् may be equivalent to राज्ञः, राज्ञोः, or राज्ञाम् according to the विवक्षा. Hence the word राजन् is in such cases supposed to denote the number generally and not particularly. The technical name assigned to such a number is अभेदैकत्वसंख्या. (*c*) Words have got their own accents, but when they join together to form a compound, the rule is that the last vowel of the compound word becomes उदात्त. Vide Sk. VI. I. 223. (*d*) Lastly a compound word is formed out of those words only which have an interdependence, (vide Sk. II. 1. 1). Thus for instance वृकभीतः, राजपुरुषः, अक्षशौण्डः etc. are formed by P. II. 1. 37, II. 2. 8, II. 1. 40 etc. only because the words वृक, राजन्, अक्ष etc. can be construed with भीतः पुरुषः शौण्डः etc. But no formation of a compound is possible in cases like गच्छ त्वमाद्वृकेभ्यो भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्, भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य, कुशलो

देवदत्तोऽक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे etc., since °वृकेभ्यः is not intended to be construed with भयम् in the first case, राज्ञः with पुरुषः in the second, and अक्षेषु with शौण्डः in the third.' The readings given in the foot notes cannot be accepted as they cannot give the श्लिष्टार्थ required by the verse.

75. This is given in R. G. as a instance of प्रतिवस्तूपमा by वैधर्म्य.

76. The reading in R. G. is निखिलरसायनराजा. With regard to the महितत्व of garlic अच्युतराय says नष्टपुंस्त्वापादकत्वतथात्वं बोध्यम्. The *alankāara* is उदाहरण and the metre आर्या. For opposite sense—Cf. एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। But for similar idea—Cf. काव्यादर्श—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

77. Cf. I. 68 supra.

78. The reading in R.G. is अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचलत्करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः. The compound श्रुतिचलत् etc., means—श्रुतिषु कर्णेषु चलन्त्यः या करोटयः कपालानि तत्कोटयः यासां ताभिः—रक्षोयुवतिभिः परीता वसति ।

79. For the Cupid's boast about his prowess the student should compare verses 3—11 of Ku. III. कारम् is a णमुल् from the root कृ and its repetition shows frequency. Cf. अमृतजलधेः पायं पायं पयांसि पयोनिधेः. P. R. I. भसित = ashes; from the root भस्. With the whole verse cf. अतिमात्रबलेषु चापलं विदधानः कुमतिर्विनश्यति । त्रिपुरद्विषि वीरतां वहन्नवलिप्तः कुसुमायुधो यथा ॥ R. G. p. 213. The reading of R. G. should be constructed as—साक्षात् भगवति शङ्करे शरं संमुखयितुं गीर्वाणानां पुरः पुलकितकपोलं यथा स्यात्तथा भुजप्रान्तं प्रथयतः विस्तारयतः ......स्वर्बालानयनसुममालार्चितं स्मरस्य वपुः ...... etc.

80. The alankāra is सम—where things come into contact with similar things. There is no difference between विपादितानि and विपाटनानि.

82. For the story of the Maināka cf. वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः । तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशाविवशे न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ Bh. I. 36. The alaṅkāra अवज्ञा is just the opposite of उल्लास. अवज्ञा occurs when a certain thing does not succeed in producing good or bad effect upon another thing. For instance, here, water does not succeed in producing मार्दव in मैनाक.

83. Cf. आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः । बकास्तत्र न बध्यन्ते etc. Pt. IV, नात्यन्तसरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम् । छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ Chan., and अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छन्दचारिषु ॥ शुक पंजरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ Kuval.

84. 'According to the poet's own remark the praise of the trees results in the censure of the wordly persons.' परोत्तर्पणाः=परेषां उपतर्पणाः सुखप्रदाः सन्तः. But the difficulty will be in explaining चिन्ता. Shall we take it to mean 'cares and anxieties of the world'?

85. 'शून्य, गुण, विवर and मुद्रयन् are all of them श्लिष्ट words and it is through them that a resemblance becomes possible between a good man and a spider; and hence the *alankāra* is श्लिष्टोपमा. The strange use of अपि च in the sense of अपि only has been so frequent that it seems to me to be a sort of peculiarity in the style of the poet rather than an oversight.' The reading of बा° gives absolutely no sense.

86. 'The words रक्षण and शमन do not give a consistent sense, if understood literally; and hence by the त्रिरोधिलक्षणा they are to be taken to mean भक्षण and वमन respectively.

87. समीरितं = अभिलषितं. The reading खराः for खलाः is not happy, unless we understand by it the washerman's donkey and then according to the maxim 'रलयोरभेदः' equate it to खलाः in the order to explain the श्लेष.

88. 'A villain is to the spreading of the fame (of a man) what garlic is to the spreading of the fragrance, *i. e.* as no fragrance can spread out owing to the presence of garlic, by the bad smell of which it is overpowered, so no man can hope to become famous while he is in the company of a villain. कारुण्यकुसुमाकाशः. A villain stands in the same relation to mercy as the vacuum (a tree standing on the surface of the earth being required for it), so no mercy can be developed in the company of a villain. This last रूपक must have probably been suggested to the poet by the usual phrase खपुष्प. cf. 86th verse.'

89. Cf.—छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे। फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

90. With this compare: व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते छेत्तुं वज्रमणिञ्शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते। माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ Bh. I. 6 and also I. 4 and 5 of the same.

91. Cf. this verse with I. 34 supra.

92. Compare with this the somewhat similar verse, उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं सदा पान्थः पूषा गगनपरिणामं कलयति। इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते॥ Bh. I. and युगान्ते चलते मेरुः कल्पान्ते सप्त सागराः। साधवः प्रतिपन्नार्थान्न चलन्ति कदाचन ॥ Chāṇ.

93. 'The reading of नि० is वासं कुरुते, which its commentator explains by वसतिं कुरुते, *i. e.* builds a house. The same commentator adds afterwards व्योमनि शम्बामिति पाठे शम्बां क्षेत्रभक्तिम्। कृषिविभागामिति यावत्। The word शम्बा is not, however, found in a dictionary and I fear शम्बां कुरुते may perhaps be a misreading for शम्बाकुरुते, which is authorised by P. V. 4. 58, and Sk. explains it as अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति,' With this verse cf. I. 90 supra.

94. अज्ञेन. The giver of the necklace is called, अज्ञ, since he does not use prudence in his gift. R. G. उन्नतमाननं for उन्नतमासनं. उन्नतं आननं—the monkey raises his face in contempt for the necklace.

95. 'What is meant to be said is that is improper for the bee to abandon the lotus plant, and to clearly bring out the impropriety, certain epithets are employed to praise the plant and deprecate the bee. But redness is no virtue in the plant anymore than blackness is a vice in bee. But the adjectives are श्लिष्ट and consequently suggest another meaning to the effect that it is improper for a lover to repudiate his beloved etc. Now that we may have a consistent sense in the case of the lotus plant and the bee, it is necessary that the literal meaning should be identified with the suggested one, given above (R. G.)'

96. Cf. नीचतामवलंब्य जनःको याचनाद्ववचिनोति फलानि। हंत वामनपदं प्रतिपेदे भिक्षुतामुपगतो जगदीशः॥

97. 'स्थाणुविशेषः, the variant of नि० for सानुविशेषः, although not adopted in the text on account of its being found in one copy only, deserves consideration. The poet's aim in the first line is to be ideprecate in all the possible ways the environments of the sandal tree in order to highten the potency of its good qualities, and with this view स्थाणु, a stone, is certainly better than सानु. For there is no special propriety in the use of the latter. Besides the addition of विशेष is more appropriate in the case of स्थाणु. For if a question be raised as to how a stone can be called a generator of the sandal tree inasmuch as it grows on the Malaya mountain and not on a stone, to meet this, विशेष is added on to स्थाणु whereby it is indicated that the mountain too is after all a stone, only of a particular shape, very high

and extensive. With this verse cf. लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदारतायाः । वातापितापनमुनेः कलशात्प्रसूति- र्लीलायितं पुनरमुद्रसमुद्रपानम् ॥ and अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकान्निजेन चरितेन । कुम्भःपरिमितमम्भः पिबति पुनः कुम्भसंभवोऽम्भोधिम् ॥

98. तैस्तैर्गुणैः = अनिर्वचनीयैः गुणैः । कलेवरजुषः = कलेवरं शरीरं जुषन्ति सेवन्त इति कलेवरजुषः । The reading दैन्यं दिनं वर्तते has no sense.

99. अच्युतराय gives as a better reading मृदुताम्रदलाम्र मञ्जुगुञ्जन्मधुव्रत मधौ, which means 'O mango tree, whose leaves are soft and red and on which bees are singing sweetly, in the spring etc. ललित means beautiful. अच्युत- राय reads—मृदुजालकलाम्र मञ्जुगुञ्जन्मधुव्रतमधौ—he explains it as— मृदु कोमलमेतादृशं यज्जालकं कलिकाजालं तल्लाति आदत्त इति तथा एतादृश भो आम्र । ......मञ्जुलध्वनन्मधुकरमित्यर्थः ।

ERRATA OF THE TEXT

P.	L.	Read.
2	25	स्त्रैश्छिन्ना
6	10	परिपूरित:
10	13	समीरणात्प्रवीण:
,,	16	°ङ्कार:
,,	14	मा जीगण:
19	1	घूर्णितानि
,,	2	उद्रेक:
,,	8	श्रूयत
20	12	पङ्क्तिभि:
21	21	°श्रेणिशृंगेषु
22	7	शृण्वन्निति
,,	13	मा भू:
23	19	नि:स्वार्थ—
27	1	विशन्तीं
,,	13	ऽहंकारं
29	1	आम्रवृक्षस्य
30	15	अञ्चिता
,,	15	हरिणानां
31	2	कुम्भिनां
,,	7	हस्तिशंकया
33	8	यदि!
34	1	आमोदयन्ती
,,	10	सहृदयैर्नित्यं
35	10	सांकल्पिकं
36	10	वगाहनचेष्टा
,,	11	क्षुद्रश्रेष्ठा
,,	14	°दन्तावलधिया
37	2	कश्चिच्छिशु—
,,	13	°रप्रस्तुत°
,,	21	शौर्यं
,,	23	जानिर्मधुरता
39	4	गच्छन्ति
,,	9	अनुष्टुभ्

P.	L.	Read.
43	21	। न वसन्ति ।
44	4	प्रतिवस्तू°
46	6	संनिविष्टा:
47	1	लोकदोषेण
49	21	द्वैतं
50	4	निष्णात इति
,,	15	खण्डयन्ते
,,	18	,,
,,	28	अचुम्बितान्त:करणा:
51	15	ऊर्णायु°
52	8	सर्वै:
,,	9	शोभन°
,,	28	घर्मव्यथां
53	9	कालानलं
54	1	कृषकाणां
,,	11	अप्रस्तुत°
,,	13	औन्नत्यं
,,	23	गुरुतरा
,,	24	जगद्दण्डं
,,	26	°मुत्कर्षौ
55	8	तथा
,,	10	°मुदाहृतम् ।
,,	14	मूर्खेण
56	28	उत्पत्ति—
57	2	भुजङ्गै: सर्पै:
58	4	शार्दूल°
,,	15	धूमायिता:
,,	16	धूमपूर्णा:
,,	17	चास्मिन्नप्रस्तुत—
59	3	लेश:
,,	5	°प्रातिकूल्यात्
,,	8	°शर्मजातोऽपि
,,	12	प्रास्ताविकोविलास:
,,	,,	झटिति
,,	21	चपकटीकायां

ERRATA OF THE NOTES

P.	L.	Read.	P.	L.	Read.
3	2	सोऽस्य	11	13	*delete* ज्वाल
,,	,,	104	,,	31	सुप्रसिद्धमेव
,,	9	शालि	12	3	°गर्भैः
,,	13	मानने मानसे	,,	20	°रणाविधैर्न
,,	33	०कामे	,,	22	विलासः
4	3	river	13	8	which
,,	8	०भूताश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया	,,	12	चंडांशोः
			,,	28	भंगस्त—
,,	17	मरन्दं	14	9	भंगुरैरंगै०
,,	18	स्पन्दमानं	18	8	हसिष्यति
,,	29	garb	,,	22	°युवककर्तृक°
,,	32	is	19	31	and
5	3	श्लिष्ट	,,	32	arrows
,,	16	०विशेषैर्वक्रै०	22	1	text is
,,	33	during	,,	28	°नार्थेऽभेद°
6	12	अंगीकृतं	,,	29	°शक्तयः
,,	23	पिंषतां	24	6	प्रतिवस्तू—
,,	,,	पिष	,,	6	°कत्वा—
,,	32	साधुः	,,	10	alaṅkāra
7	2	कुलव्रतं cf.	,,	16	शिव शिव
,,	,,	,,	25	15	परोपतर्पणाः
,,	14	सत्त्वाच्छन्दो°	26	6	°कुसुमा°
,,	16-17	We cannot adopt the	,,	16	वज्रमणी°
			,,	17	पथि सतां सूक्तैः
,,	23	I. 4	27	1	अज्ञेन
,,	25	wind which has	,,	5	that it is
8	18	gained	,,	11	श्लिष्ट
9	4	thinks	,,	19	सानुविशेषः
,,	12	प्रद्द सद्गुरो	,,	22	to deprecate

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते भामिनीविलासे शान्तविलासः ॥

४ शान्तविलासः ॥

विशालविषयाटवीवलय[1]लग्नदावानल-
प्रसृत्वरशिखावलीविकलितं[2] मदीयं मनः ।
अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे
मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिदं चकोरायताम् ॥ १ ॥

[1]. नि० °मलय° । [2]. प० D. °विगलितं

विशालेति ॥ विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानलप्रसृत्वरशिखावलीविकलितं विशाला दीर्घा या विषयाणां कामक्रोधादीनां अटवी अरण्यं तद्वलयं मण्डलं तस्मिन् लग्नः यः दावानलःवनवह्निःतस्य प्रसृत्वराःप्रसर्पणशीलाः याः शिखाः ज्वालाः तासां अवलीभिः पंक्तिभिः विकलितं आकुलितं । मदीयं मनः । अमन्दमिलदिन्दिरे अमन्दं अत्यर्थं मिलन्ती संगच्छन्ती इंदिरा शोभा यस्मिन् तस्मिन् । निखिलमाधुरीमन्दिरे निखिला समग्रा या माधुरी माधुर्यं तन्मन्दिरे निवासस्थाने । मुकुन्दमुखचन्दिरे मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य मुखं एव चन्दिरः चन्द्रः तस्मिन् । चकोरायतां चकोर इव आचरतु । संसारदुःखैरत्यर्थं संतापितं मम मनः अत्यन्तशोभने मधुरे च श्रीकृष्णचन्द्रमुखे तथा अनुरक्तं भवतु यथा चकोरश्चन्द्रे अनुरक्तो भवति—इति भावार्थः । अत्र विषयेष्वटवीत्वारोपणात् मुखे च चन्द्रस्य रूपकमलङ्कारः । तस्य चोपमया संसृष्टिः । पद्यमिदं करुणालहर्यां (५९) पठ्यते । पृथ्वी वृत्तम् । तल्लक्षणं च-' जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति ॥ १ ॥

अये जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन
ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरम् ।

प्रभातजलजोन्नमद्गरिमगर्वसर्वंकषैः[1]—
जगत्त्रितयरोचनैः[2] शिशिरयाशु मां लोचनैः ॥ २ ॥

[1]. B. प्रभातजलदोन्नम....सर्वंकषे । [2]. नि०—°लोचनैः ।

अये इति ॥ अये इति कोमलामंत्रणे। जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन जलधेः क्षीराब्धेः नन्दिनी सुता तस्याः नयने एव नीरजे कमले तयोः आलंबन आश्रयभूत भगवन् विष्णो । ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरं ज्वलन् दीप्यमानः यो ज्वलनः अग्निः तस्य जित्वरः जेता यः ज्वरभरः विषयसंतापातिशयः तस्य त्वरया वेगेन भङ्गुरं भज्यमानं। मां आशु शीघ्रम्। प्रभातजलजोन्नमद्गरिमगर्वसर्वंकषैः प्रभाते यानि जलजानि कमलानि तेषां उन्नमन् उद्गच्छन् यः गरिमा गौरवं तस्य गर्वः अभिमानः अहमेव सर्वसुन्दर इति गर्वः तस्य सर्वंकषैः नाशकैः । जगत्त्रितयरोचनैः जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य रोचनैः प्रीतिजनकैः । लोचनैः कटाक्षैः । शिशिरय शीतलं कुरु । हे लक्ष्मीनयनालंबन विष्णो। प्राभातिककमलादप्यधिकसुन्दरैः भुवनत्रयप्रीतिजनकैः कटाक्षैः संसारानलसंतापितं मां शीतलीकुर्विति भावार्थः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ २ ॥

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा—
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥ ३ ॥

[1]. नि० नगनन्दिनी ।

स्मृतापीति ॥ का अपि अनिर्वचनीया। कादम्बिनी मेघमाला। अर्थात् भगवतः कृष्णस्य मूर्तिः, या मेघमालावत् श्यामा, किन्तु ततोऽप्यधिकगुणवती—अत्र श्रीकृष्णमूर्तिः कादम्बिनीत्वेनाध्यवसिता, निश्चिता, कविना। तस्याश्च मेघमालात आधिक्यं व्यतिरेको वा विशेषणवाचकैः पदैर्वर्ण्यते । या स्मृता अपि । करुणया दयया। नृणाम् । तरुणातपं प्रचंडतापम्। हरन्ती निवारयन्ती । अस्तीति शेषः। मेघमाला हि स्पर्शनेन वर्षणेन वा लोकानां तापं हरति, इयं भगवन्मूर्तिस्तु स्मरणमात्रेणेति व्यतिरेकः । पुनश्च—अभङ्गुरतनुत्विषां विद्युतां शतैः वलयिता—अभङ्गुराः अक्षणिकाः, चिरस्थायिन्य इत्यर्थः, याः तनुत्विषः शरीरकान्तयः तासां शतैः वलयिता

वेष्टिता । मेघमाला हि क्षणिकैः विद्युदुल्लासैः वेष्टिता, भगवन्मूर्तिस्तु चिरस्थायिनीनां शरीरकान्तीनां विद्युद्भिः, तत्त्वेनाध्यवसिताभिर्गोपाङ्गनाभिर्युक्तेति व्यतिरेकः । कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी कलिन्दाख्यस्य गिरेः पर्वतस्य नन्दिनी कन्या, यमुनेत्यर्थः, तस्याः तटे ये सुरद्रुमाःकल्पवृक्षाः, कल्पवृक्षत्वेनाध्यवसिताः नीपवृक्षाः, यमुनातटे कल्पवृक्षाणामभावात् , तेषां आलम्बिनी तदाश्रितेत्यर्थः । मेघमाला हि आकाशाश्रिता, भगवन्मूर्तिस्तु नीपद्रुमाश्रितेति व्यतिरेकः । मदीयमतिचुम्बिनी मम हृदयं विराजमाना । भवतु । अत्र श्रीकृष्णमूर्तेर्मेघमालात्वेनाध्यवसानादतिशयोक्तिरलङ्कारः, तस्याश्च मेघमालात आधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकालङ्कारोऽपि । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । व्यतिरेकलक्षणं च काव्यप्रकाशे–'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति । पृथ्वीवृत्तम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे मंगलाचरणे पठ्यते ॥ ३ ॥

कलिन्दगिरि[१]नन्दिनीतटवनान्तरं भासयन्
सदा[२] पथि गतागतश्रमभरं[३] हरन्प्राणिनाम् ।
लतावलिशतावृतो मधुरया रुचा संभृतो
ममाशु हरतु श्रमानतितमां[४] तमालद्रुमः ॥ ४ ॥

१. नि०— कालिन्दनग० २. पु० H. मुदा ३. पु० D. गतागतैः । र० °क्रमभरम् । ४. शे० °तराम्

कलिन्देति ॥ कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं कलिन्दगिरिनन्दिनी कालिन्दी यमुनेत्यर्थः तस्याः तटे यत् वनं वृन्दावनादि, तस्य यत् अन्तरं मध्यं । भासयन् दीपयन् । सदा सर्वस्मिन् काले । पथि मार्गे, नानायोनिसञ्चरणरूपे संसारमार्गे । प्राणिनां जीवानां गतागतश्रमभरं गतागतं एकशरीरत्यागपूर्वकमन्यशरीरप्रवेशः, तस्य श्रमभरं क्लेशातिशयं । हरन् नाशयन् । लतावलिशतावृतः लतानां आवलिः पंक्तिः, पक्षे लतासदृशीनां गोपीनां पंक्तिः, तस्याः शतैः आवृतः परिवेष्टितः । तथा मधुरया मनोहारिण्या । रुचा कान्त्या । संभृतः युक्तः । तमालद्रुमः तमालवृक्षः, पक्षे तमालवृक्षवन्नीलः श्रीकृष्णः । मम श्रमान् खेदान् । आशु शीघ्रं । अतितमां अत्यर्थं, यथा न पुनस्तेषां खेदानामुद्भवः कदापि स्यात्तथा । हरतु अपनयतु । यमुनातटे वृन्दावने शोभमाना, प्राणिनां जन्ममरणदुःखापहारिणी, गोपाङ्ग-

नाभिः परिवेष्टिता, तमालवन्नीला भगवतः कृष्णस्य मूर्तिः मम खेदान् हरत्विति भावार्थः । अत्र भगवान् श्रीकृष्ण उपमेयः, तमालद्रुम उपमानम् । तमालद्रुमेण भगवतो निगरणात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्याश्च चतुर्थचरणगताया अतिशयोक्तेः समर्थकानि चरणत्रयगतानि विशेषणानि । अतः सात्रयवेयमतिशयोक्तिरुदाहृता रसगंगाधरे (पृ. २०८)। पृथ्वी वृत्तम् ॥ ४ ॥

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्य[1]हमहंभावावृतो निस्त्रपः[2] ।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रत--
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधि[3]र्यदुपते मत्तो न मत्तोऽपरः ॥ ५ ॥

१. र०—संस्पृशाम्य° बा०–संस्पृहाम्य° । २. प०–B.–निस्पृहः । ३. प० B. दयापरः

वाचेति ॥ हे नाथ भगवन् । निर्मलया निर्दोषया । तथा सुधामधुरया सुधावत् अमृतवत् मधुरया । वाचा वेदरूपिण्या वाण्या । यां शिक्षां उपनिषत्सु प्रोक्ताम् । अदाः त्वं दत्तवानसि । ताम् शिक्षां । अहंभावावृतः अहंभावेन अहङ्कारेण आवृतः युक्तः । निस्त्रपः निर्लज्जः । अहम् । स्वप्ने निद्रायाम् । अपि न संस्मरामि । इति एवं गते सति । हे यदुपते श्रीकृष्ण । आगःशतशालिनं आगसां अपराधानां शतेन शालते शोभत इति—अपराधशतयुक्तम् । माम् । पुनरपि । स्वीयेषु स्वकीयेषु भक्तेष्वित्यर्थः । बिभ्रतः धारयतः। त्वत्तः । दयानिधिः कृपालुः । नास्ति—त्वदधिकः नान्यः कश्चिद्दयालुरित्यर्थः । मत्तः मदपेक्षया च । अपरः अन्यः । मत्तः उन्मत्तः । नास्तीति शेषः । हे भगवन् त्वया दत्ता आत्मकल्याणकारिणी शिक्षा अहङ्कारावृतेन मया न मनागपि स्मर्यते, किन्तु त्वं तथापि स्वभक्तेषु मम गणनां करोषि, अतस्त्वदपेक्षया नान्यः कश्चिदधिको दयालुः मदपेक्षया च नान्यः कश्चिदधिक उन्मत्त इति भावार्थः । अत्र शिक्षादानेऽपि विस्मरणं मत्तत्वे हेतुः, तथा सापराधस्यापि भक्तेषु यद्गणनं तस्य दयानिधित्वं हेतुः—अतः काव्यलिङ्गमलङ्कारः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे प्रसादगुणोदाहरणे (पृ० ६६) पठ्यते । तल्लक्षणं च तत्रैव (पृ० ५९) 'यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ।' शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

पातालं व्रज याहि वा सुरपुरी[१]मारोह मेरोः शिरः
पारावारपरम्परां[२]तर तथाप्याशा न शान्ता[३] तव ।
आधिव्याधिजरापराहत यदि क्षेमं निजं वाञ्छसि
श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शून्यैः किमन्यैः श्रमैः[४] ॥ ६ ॥

१. बा०—वासवपुरी । २. नि०—परम्पराः ३. नि०—शान्ताः । ४. बा०—आधिव्याधिजरापराहतिमतिक्षेमं निजं वाञ्छति, श्रीकृष्णेति रसायनं रसपरे शून्यैः किमन्यैर्श्रमैः ॥

पातालमिति॥आशाग्रस्तं प्रत्युक्तिरियम् । पातालम् । व्रज गच्छ । सुरपुरीं देवनगरीं अमरावतीम् । वा याहि गच्छ । मेरोः सुवर्णपर्वतस्य । शिरः शिखरं । आरोह । पारावारपरम्परां पारावाराणां समुद्राणां परम्परां श्रेणीं । तर उल्लंघय । तथापि कृतेऽपि सर्वप्रकारोद्यमे । तव । आशा । न शान्ता समाप्तिं न गता । रे आधिव्याधिपराहत आधिभिः चिन्ताभिः व्याधिभिः रोगैः जरया वृद्धावस्थया पराहत अभिभूत जन्तो । यदि । निजं स्वकीयम् । क्षेमं कल्याणम् । वाञ्छसि इच्छसि । तर्हि । श्रीकृष्ण इति । रसायनं औषधम् । रसय आस्वादय । अन्यैः । शून्यैः निष्फलैः । श्रमैः खेदैः । किम् । भगवन्नामस्मरणमेव नरस्य कल्याणाय कल्पते इति भावार्थः । अत्र श्रीकृष्णेति नाम्नो रसायनत्वेन रूपणात् रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

मृद्वीका रसिता सिता समशिता[१] स्फीतं निपीतं पयः
स्वर्यातेन[२] सुधाऽप्यधायि[३] कतिधा[४] रम्भाधरः खण्डितः ।
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ॥ ७॥

१. प०—B. समस्तसरितः । २. बा०—टीका—स्वर्यातो न । ३. बा०—कदा । ४. प० B. कदा सुधाधिकरसः ।

मृद्वीकेति ॥ हे मदीय जीव जीवात्मन् । त्वया । इहलोके इति शेषः । मृद्वीका द्राक्षा । रसिता आस्वादिता । सिता खण्डशर्करा, 'मिश्री' इति लोके प्रसिद्धा । समशिता भक्षिता । स्फीतं निर्मलं । पयः जलं । निपीतम् तथा च । स्वः स्वर्गम् । यातेन गतेन । सुधा अमृतम् । अपि । अधायि

पीता । एवं च । कतिधा कतिवारं अनेकवारमित्यर्थः । रम्भाधरः रम्भायाः स्ववेंश्यायाः अधरः अधरोष्ठः । खंडितः चुम्बनाद्यवसरे दन्तेन क्षतः । तथापि सत्यं ब्रूहि—एवं भूयः पुनः पुनः । भवे संसारे, कदाचिदिह लोके कदाचिच्च स्वर्गे । भ्राम्यता भ्रमणं कुर्वता । भवता । 'कृष्ण' इति अक्षरयोः । अयं मधुरिमोद्गारः मधुरिम्णः माधुर्यस्य उद्गारः भरः । क्वचित् कुत्रचित् । लक्षितः दृष्टः । इहलोके परलोके वा यावन्ति मधुराणि वस्तून्यास्वादितानि सर्वेभ्योऽपि तेभ्यो भगवन्नामाक्षरयोर्माधुर्यं गरिष्ठमिति भावार्थः । अत्र भगवन्नाममाहात्म्यात् अल्पज्ञोऽल्पशक्तिरपि जीवः, अनेक-जन्मवृत्तांतप्रत्यक्षीकरणशक्तिमान् जायते । अतः अशक्तेऽपि जीवे शक्तिसंबन्ध-स्थापनात् अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य ध्वनिः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० १३३) अतिशयोक्तिध्वनावुदाहृतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

वज्रं पापमहीभृतां[1] भवगदोद्रेकस्य[2] सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुबिम्बोदयः ।
क्रूरक्लेशमहीरुहामुरुतर[3]ज्वालाजटालः शिखी
द्वारं निर्वृतिसद्मनो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् ॥ ८ ॥

[1]. प० B पापभृतां सतां । [2]. बा०–भय० । [3]. नि०–°मुरुभर°

वज्रमिति ॥ पापमहीभृतां पापानि एव महीभृतः पर्वताः, तेषां । वज्रं वज्रवन्नाशकम् । भवगदोद्रेकस्य भवः संसारः एव गदः रोगः तस्य उद्रेकः आधिक्यं तस्य । सिद्धौषधं सिद्धं अमोघं, अनिष्फलमित्यर्थः, औषधं । मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसः मिथ्याज्ञानं अविद्या, सैव निशा रात्रिः, तस्याः विशालं महत्, तमः अन्धकारं तस्य । तिग्मांशुबिम्बोदयः तिग्माः तीक्ष्णाः अंशवः किरणाः यस्य स तिग्मांशुः सूर्यः, तस्य बिम्बं मण्डलं,तस्य उदयः। क्रूरक्लेशमहीरुहां क्रूराः दुःसहाः ये क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः त एव महीरुहाः वृक्षाः तेषाम् । उरुतरज्वाला-जटालः उरुतराः दीर्घतराः ज्वालाः शिखाः ताभिः जटालः प्रचंड इति यावत् । शिखी अग्निः । तथा च निर्वृतिसद्मनः निर्वृतिः मोक्षः एव सद्म गृहं तस्य । द्वारम् । किं तत् ? । 'कृष्ण' इति । वर्णद्वयं अक्षरयुगलम् । विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यथा वज्रं पर्वतान् नाशयति, औषधं रोगान्

हन्ति, सूर्यः अन्धकारं अपहरति, वह्निश्च वृक्षान् भस्मसात्करोति तथैव भगवन्नाम पापानाम्, भवरोगस्य, मिथ्याज्ञानस्य, क्लेशानां च निवारकम्, एवं च मोक्षस्य दायकमिति भावार्थः । पापादीनां महीभृदादिभिरभेदनिरूपणात् रूपकमलङ्कारः । पद्यमिदं पंडितराजविरचितकरुणालहर्यां (५८) उपलभ्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः[1] संमोह्य[2] मन्दस्मितै-
रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥ ९ ॥

१. प०–०. असितः । २. बा०–संयोज्य.

रे चेत इति ॥ रे चेतः हे मनः । ते तुभ्यं । इदं वक्ष्यमाणम् । हितं हितकरं वाक्यम् । कथयामि । यत– त्वया । वृन्दावने गवां वृन्दं समूहम् । चारयन् । नवाम्बुदनिभः नवः नूतनः अम्बुदः मेघः तत्सदृशः श्यामवर्ण इत्यर्थः । कोऽपि अर्थात् श्रीकृष्णः । बन्धुः सखा । न कार्यः । अत्र कारणमाह । एष श्रीकृष्णः । अभितः सर्वतः । सौन्दर्यामृतं सौन्दर्यस्य अमृतम् । उद्गिरद्भिः उद्गमद्भिः । मन्दस्मितैः मन्दहासैः । संमोह्य वशीकृत्य । त्वां तव वल्लभान् प्रियान् । विषयान् शब्दस्पर्शरूपादीन् । च । आशु शीघ्रम् । क्षयं नेष्यति नाशयिष्यति । हे चित्त त्वया वृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य चरणयोः प्रीतिः कार्या–असौ लीलयैव अविद्याकार्यं त्वां शब्दादीन् विषयांश्च नाशयिष्यतीति भावार्थः विरोधिलक्षणया लक्ष्यते । अत्र आक्षेपालङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे ‘ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ ’ इति । अत्र हि ‘ रे चित्त त्वया भगवतो ध्यानं कार्यम् ’ इति वक्तुमिष्टं तच्च निषिध्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अव्याख्येयां वितरति परां प्रीतिमन्तर्निमग्ना[1]
कण्ठे लग्ना[2] हरति नितरां यान्तरध्वान्त[3]जालम् ।

तां द्राक्षाद्यै[४]रपि बहुमतां माधुरीमुद्गिरन्तीं
कृष्णेत्याख्यां कथय रसने यद्यसि त्वं रसज्ञा ॥ १० ॥

१. बा०-०मग्नां २. बा०-लग्नां ३. प०-D. ०व्याधि० ४. नि०-द्राक्षौघैः। बा०-द्राक्षार्थैः

अव्याख्येयामिति ॥ हे रसने जिह्वे। यदि त्वं। रसज्ञा रसान् मधुरादीन् जानातीति रसज्ञा। सत्यं असि। तर्हि- या आख्येति शेषः। अन्तर्निमग्ना अन्तः हृदये निमग्ना प्रविष्टा। अव्याख्येयां व्याख्यातुमयोग्यां अनिर्वचनीयामित्यर्थः। परां उत्कृष्टाम्। प्रीतिं परितुष्टिम्। वितरति ददाति तथा च। या कण्ठे गले। लग्ना संयुक्ता सर्वदोच्चारिता इत्यर्थः। आन्तरध्वान्तजालं आन्तरं अन्तर्भवं मानसं ध्वान्तस्य अन्धकारस्य अज्ञानस्येति यावत् जालं समूहम्। नितरां निःशेषेण। हरति नाशयति। द्राक्षाद्यैः आद्यशब्देन सिताशर्करामध्वादीनां ग्रहणम्। अपि। बहुमतां बह्वादृतां तदपेक्षयापि अधिकतराम्। माधुरीं मधुरताम्। उद्गिरन्तीं उद्वमन्तीम्। ताम्। 'कृष्ण' इति आख्यां अभिधानम्। कथय। हे जिह्वे, यतस्त्वं रसान् जानासि अत एव रसज्ञेत्युच्यसे-किन्तु तदैव ते नाम सार्थकं स्यात् यदा तस्य श्रीकृष्णस्य नामोच्चारणं करोषि यत्खलु हृदि स्थितं अनिर्वचनीयमानन्दं ददाति, सर्वदोच्चारितं अज्ञानजन्यं तमो नाशयति तथा च यस्य माधुर्यं सर्वोत्कर्षेण वर्तते--इति भावार्थः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥१०॥

सन्त्येवास्मिञ्जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपा-
स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु।
यैरध्यक्षै[१]रथ निजसखं[२] नीरदं[३] स्मारयद्भि-
श्चित्तारूढं[४] भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ ११ ॥

१. नि० यैरूर्ध्वाक्षै० २. प० D. निजमुखं ३. प० H. नीरजं ४. र. स्मृत्यारूढं.

सन्तीति ॥ अस्मिन् जगति रम्यरूपाः मनोहराकाराः। बहवः पक्षिणः सन्ति एव। किन्तु। तेषां सर्वेषाम्। मध्ये चातकेषु मम महती। वासना आदरबुद्धिः, प्रीतिरित्यर्थः। यैः चातकैः। अध्यक्षैः प्रत्यक्षैः। अथ प्रत्यक्षानन्तरम्। निजसखं स्वबन्धुम्। नीरदं मेघम्। स्मारयद्भिः। कृष्णाभिधानं 'कृष्ण' इति ख्यातम्। किमपि अनिर्वचनीयम्। ब्रह्म चिन्ता-

स्मृतिपथगतम् । भवति । चातकान् दृष्ट्वा मेघस्मरणं जायते, मेघसदृश-
त्वेन च भगवतः श्रीकृष्णस्य स्मृतिरुत्पद्यते, अतः सर्वपक्षिषु चातक एव
श्रेष्ठ इति भावार्थः । स्मरणालङ्कारोऽयम् । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—
'यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम् ।' इति । पद्यमिदं रसगं-
गाधरे (पृ० २२१) स्मरणालङ्कार उदाहृतम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

> विष्वद्रीच्या[1] भुवनमखिलं भासते यस्य भासा
> सर्वासामप्यहमिति[2] विदां[3] प्रत्ययालम्बनं[4] यः ।
> तं पृच्छन्ति स्वहृदयमनावेदिनो[5] विष्णुमन्या-
> नन्यायोऽयं शिव शिव नृणां केन वा वर्णनीयः ॥ १२ ॥

१. नि०—विष्वग्गत्या. २. र० सर्वेषामप्यहमयमिति. ३. नि० च यत्.
४. नि०—गूढमालम्बनं. ५. नि०—स्वहृदयतला°.

विष्वद्रीच्येति ॥ यस्य विष्णोः । विष्वद्रीच्या विष्वक् अंचतीति विष्व-
द्रीची । सर्वव्यापिनी तया । भासा कान्त्या प्रकाशेनेत्यर्थः । अखिलं समस्तं
भुवनं जगत् । भासते द्योतते । 'अहं' इति सर्वासां अपि । विदां
ज्ञानाम् । यः विष्णुः । प्रत्ययालम्बनं हेतुभूतः आश्रयः । सर्वे जीवाः
'अहं अस्मि' इत्याकारकेण अहंकारेण स्वकीयं अस्तित्वं विदन्ति—वस्तुतश्च
जीवब्रह्मणोरैक्यम्—अतः 'अहं' इति अहंकारज्ञानस्य हेतुभूतं, मूलभूतं,
चिद्रूपं ब्रह्मैवेति भावः । स्वहृदयम् । अनावेदिनः अजानन्तः स्वहृदय
एव विष्णुस्तिष्ठतीति अजानानाः । तं विष्णुम् । अन्यान् पृच्छन्ति—क्वास्तौ
विष्णुरिति अन्यान् जनान् पृच्छन्ति । अयम् । नृणां मनुष्याणाम् । अन्यायः
अनुचितं कर्म । केन वा वर्णनीयः । शिव शिव इति खेदे । यस्य विष्णोः
प्रकाशेन सर्वं जगदिदं भासते, यो विष्णुः सर्वेषां ज्ञानानां मूलकारणं, स्वहृदि
स्थितमपि तं विष्णुं यदि नराः अन्यान् पृच्छन्ति, तर्हि महान् खेदविषयोऽ-
यम् इति भावार्थः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५३) विचित्रालंकार उदा-
हृतम् । उक्तं च तत्र—'अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेश्वरस्य
प्राप्त्यर्थं परान्प्रति प्रश्नोऽननुकूलाभासः । मुख्यमनुकूलं तु स्वहृदयमेव ।'
इति । विचित्रालङ्कारलक्षणं च तत्रैव—'इष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्ट-
विपरीताचरणं विचित्रम्' इति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

सेवायां यदि साभिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां
चिन्तायामसि सस्पृहं यदि तदा चक्रायुधश्चिन्त्यताम् ।
आलापं यदि कांक्षसि[१] स्मररिपोर्गाथा[२] तदालप्यतां[३]
स्वापं[४] वाञ्छसि चेन्निरर्गलसुखे[५] चेतः सखे[६] सुप्यताम् ॥१३॥

१. प०—वाञ्छसि २. र०—मधुरिपो० ३. नि०—०लाप्यतां । प०—B. कथ्यतां ४. प०—B. स्वांयं ५. बा. निरालसमुखे, प०—B. निरर्गलसखं ६. नि० सुखं.

सेवायामिति ॥ रे सखे मित्र । चेतः मदीयचित्त । यदि सेवायां कस्यापीति शेषः । साभिलाषं अभिलाषेण इच्छया सहितम् । असि, तर्हि लक्ष्मीपतिः विष्णुः । सेव्यताम् । यदि चिन्तायां ध्याने । सस्पृहं साभिलाषम् । असि, तदा चक्रायुधः चक्रं आयुधं यस्य स विष्णुरित्यर्थः । चिन्त्यतां ध्यायताम् । यदि आलापं संभाषणम् । कांक्षसि इच्छसि । तदा स्मररिपोः स्मरस्य कामदेवस्य रिपुः शत्रुः शिवः तस्य । गाथा कथा । आलप्यतां कीर्त्यताम् । स्वापं निद्राम् । वाञ्छसि इच्छसि । चेत्, तर्हि निरर्गलसुखे निर्गता अर्गला प्रतिबंधः, क्षणिकत्वादिरूपः, यस्मात् तत् निरर्गलं नित्यमित्यर्थः, एवंभूते सुखे, नित्यानन्दे ब्रह्मणीत्यर्थः । सुप्यतां विषयान्तराद्विरस्य तत्रैव लीनेन स्थीयताम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८३) परिसंख्यालङ्कारे उदाहृतम् । तल्लक्षणं च तत्रैव—" सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या " इति । अत्र हि प्रथमयोः चरणयोः विष्णुभक्तिः प्रक्रान्ता, किन्तु तृतीये चरणे सहसा स्मररिपोः शङ्करस्योल्लेखः कृतः । स च प्रक्रमभंगमापादयति । अगत्या चाच्युतरायमोडकेन विष्णुशिवयो-स्तादात्म्यापादनेन यथाकथंचिदस्य दोषस्य समर्थनं कृतम् । किन्तु रसगंगा-धरे ' मधुरिपोः ' इति पाठ उपलभ्यते—स एव च समीचीनतर इति नास्ति सन्देहलेशोऽपि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसंततवपुषो
बलादुन्मूल्य द्राङ् निगडमविवेकव्यतिकरम् ।
विशुद्धेऽस्मिन्नात्मामृतसरसि नैराश्यशिशिरे
विगाहन्ते दूरीकृतकलुषजालाः[१] सुकृतिनः[२] ॥ १४ ॥

१. बा०—० वर्षाः । नि०—०मार्याः । २. नि०—करटिनः

भवेति ॥ भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसंतप्तवपुषः भवः संसारः एव ग्रीष्मस्य ऋतोः प्रौढः प्रचंडः आतपनिवहः आतपसमूहः, तेन संतप्तं वपुः शरीरं येषां ते । अविवेकव्यतिकरं अविवेकः अज्ञानं तस्य व्यतिकरः आधिक्यं यस्मिन् । तं निगडं शृंखलारूपं बन्धनम् । द्राक् झटिति । बलात् उन्मूल्य उत्पाट्य । अस्मिन् नैराश्यशिशिरे नैराश्यं आशाराहित्यं तेन शिशिरे शीतले । विशुद्धे निर्मले । आत्मामृतसरसि आत्मैव अमृतसरः तस्मिन् । दूरीकृतकलुषजालाः दूरीकृतं कलुषाणां पापानां जालं यैस्ते । सुकृतिनः पुण्यभाजः । विगाहन्ते मज्जन्ति । ये संसारदुःखैस्तापितास्ते अज्ञानलक्षणं बन्धनं उत्पाट्य अस्मिन् ब्रह्मानन्दे मग्नाः सुखमनुभवन्ति—इति भावार्थः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. २२२) एकदेशविवर्तिसावयवरूपकालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च तत्रैव "एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेकदेशविवर्ति" इति । अत्र महच्चरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिषु गजरूपकमाक्षिप्यते । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान् कुर्वते कर्मपाशा-
न्न्तः शान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति ।
तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः[1] पारमारोढुकामाः[2]
सर्वं प्रामादिकमिह[3] भवभ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥ १५ ॥

[1]. बा०मजन्त्यशुजलनिधेः । [2]. बा०–परमाप्तुं सकामाः । [3]. बा०–कामादिकमिह.

बन्धेति ॥ बन्धोन्मुक्त्यै बन्धस्य संसारबन्धनस्य उन्मुक्त्यै मोचनाय । मखमुखान् मखाः यज्ञाः मुखे आदौ येषां तान् यज्ञादीन् इत्यर्थः । कर्मपाशान् कर्मणां बन्धनानि । कुर्वते रचयन्ति खलु—नहि बन्धनसाधनैः बन्धनान्मुक्तिः । अन्तःशान्त्यै चित्तशान्त्यर्थं । मुनिशतमतानल्पचिन्तां मुनीनां व्यासादीनां यानि शतानि तेषां मतं अभिप्रायः, सिद्धान्त इत्यर्थः, तस्य अनल्पां महतीं चिन्ताम् । भजन्ति सेवन्ते । नहि चिन्ताकरणेन चिन्तानाशरूपा मनःशान्तिर्लभ्यते । अशुभजलधेः अशुभं पापं तस्य जलधेः समुद्रस्य । पारं । आरोढुकामाः आरोढुं तर्तुं कामो येषां ते । तीर्थे गंगादौ । मज्जन्ति । नहि मज्जनेन तरणं संभाव्यते । एवं भवभ्रान्तिभाजां भवं संसारे

या भ्रान्तिः भ्रमणं तां भजन्ते तेषां। नराणां इह लोके। सर्वं कार्यजातम् प्रामादिकं विवेकशून्यम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५२) विचित्रालङ्कार उदाहृतम्। अत्र मोक्ष इष्टः, किन्तु इष्टस्य तस्य कर्मकरणरूपं विपरीताचरणं वर्णितम्। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ १५॥

प्रथमं चुम्बितचरणा जंघाजानूरुनाभिहृदयानि[1]।
आलिंग्य[2] भावना मे खेलतु[3] विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम्॥ १६॥

[1]. नि०-°चक्राणि [2]. र०-आश्लिष्य; प० D-आलक्ष्य [3]. वा. तिष्ठतु।

प्रथममिति॥ मे मम। भावना चित्तवृत्तिः। प्रथमं पूर्वं। चुंबितचरणा चुंबितौ, ध्यातौ इत्यर्थः, विष्णोः चरणौ यया सा। तदनन्तरं च। जंघाजानूरुनाभिहृदयानि जंघे च जानुनी च ऊरू च नाभिश्च हृदयं च तानि। आलिंग्य स्पृष्ट्वा। विष्णोः। मुखाब्जशोभायां मुखकमलशोभायां। खेलतु रमताम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८०) पठ्यते। समासोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे-'समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः॥' अत्र भावनायाः स्त्रीत्वात् प्रकृते तत्समुचितमेव चुम्बनादीति सूच्यते-इत्यच्युतरायः। गीतिवृत्तम्॥ १६॥

तरणोपायमपश्यन्नयि[1] मामक जीव ताम्यसि कुतस्त्वम्।
चेतःसरणावस्यां किं नागन्ता कदापि नन्दसुतः[2]॥ १७॥

[1]. नि०-अपि for अयि [2]. बा०-चेतः शरणावस्थां किं नाम कदापि पुरुषस्य।

तरणोपायमिति॥ अयि मामक मदीय जीव। तरणोपायं संसारसागरात्तरणस्य उपायम्। अपश्यन् त्वं कुतः कस्मात् कारणात्। ताम्यसि मंतप्तो भवसि। किं अस्यां। चेतःसरणौ चित्तपद्धतौ। नन्दसुतः कदा अपि न आगन्ता आगमिष्यति? गीतिवृत्तम्॥ १७॥

श्रियो मे मा सन्तु[1] क्षणमपि च माद्यद्गजघटा-
मदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरझंकारसुभगाः[2]।
निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां[3]
सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते॥ १८॥

[1]. प०-D. मा भासन्तु। [2]. र०-°संगीतसुभगाः। [3]. वै०-द्रविणमदिराघूर्णितदृशां

श्रिय इति ॥ माद्यद्गजघटामदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरझंकार-सुभगाः माद्यंती समदा या गजानां घटा समूहः, तस्याः मदेन मदजलेन हेतोः भ्राम्यंती या भृंगावलिः भ्रमरपंक्तिः तस्याः मधुरः मनोहरः यः झंकारः गुंजनं तैः सुभगाः मनोज्ञाः। श्रियः संपदः। मे क्षणं अपि च मा सन्तु। कथमिति चेत् ?—यासु श्रीषु। निमग्नानां, अत एव द्रविणरसपर्याकुल-हृदां द्रविणस्य धनस्य रसः सुखास्वादः तेन पर्याकुलं हृदयं येषां तेषां। हरिच्चरणयोः विष्णुपादयोः। सपर्यासौकर्यं सपर्यायाः पूजायाः सौकर्यं सुलभत्वं। अस्तं। अयते गच्छति। नाहं गजादिबहुलां लक्ष्मीमभिलपामि, यतो धनमदेन मनुष्यो भगवद्भक्तिं कदापि नैव स्मरति इति भावार्थः। लक्ष्मीप्रयुक्तदोषविशेषात् नरः गुणत्वेन प्रसिद्धामपि हरिभक्तिं द्वेष्टि। अत एव तिरस्काराख्योऽलङ्कारः। तल्लक्षणं च रसगंगाधरे—'दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः' इति। पद्यं चेदं तत्रैवोदाहृतम् (पृ० ५१०)। शिखरिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

किं निःशंकं[१] शेषे शेषे वयसः समागतो[२] मृत्युः।
अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी जननी ॥ १९ ॥

१. बा०—निःशंकः। २. र०—वयसि त्वमागतो।

किमिति ॥ स्वजीवं प्रति कवेरुक्तिः। वयसः आयुषः। शेषे अवशेषे, वृद्धावस्थायामित्यर्थः। निःशंकं निर्भयं यथा स्यात्तथा। किं शेषे स्वपिषि। मृत्युः समागतः, प्रत्यासन्नो विद्यते। अथवा—सुखं निःशंकम्। शयीथाः स्वपिहि। जाह्नवी गंगा जननी निकटे जागर्ति। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ४२१) 'शेषे वयस्यस्त्वमागतो मृत्युः' इति पाठभेदेन आक्षेपालंकार उदाहृतम्। वैद्यस्तु—'अप्पयदीक्षितस्य पंडितराजं प्रत्युक्तिरियमिति लोक-प्रवादः' इत्याह। गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

संतापयामि[१] किमहं धावं धावं[२] धरातले हृदयम्[३]।
अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥ २० ॥

१. नि०—संपादयामि। २. बा०—धावन् धावन् ३. नि०—यदयं।

संतापयामीति ॥ धरातले पृथिव्याम्। धावं धावं धावित्वा धावित्वा। किं किमर्थम्। अहं हृदयं संतापयामि। यतः मम शिरसि परमः प्रभुः

नन्दकुमारः मम हितसाधनाय सततं निरन्तरम्। अस्ति विद्यते। अत्र हि वक्रगत्या धृतिर्व्यज्यते । पद्यं चेदं रसगंगाधरे (पृ० ७९) धृत्याख्यस्य भावस्य ध्वनावुदाहृतम्। आर्यावृत्तम् ॥ २० ॥

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमानमंतम्[1]।
किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ २१ ॥

1. नि०-आमनंतम।

रे रे इति ॥ रे रे मम मनः चेतः । मनोभवशासनस्य मनोभवः मनसः जातः कामदेव इत्यर्थः, तस्य शासनः नाशयिता शङ्करः तस्य। पादाम्बुजद्वयं चरणकमलयुगलम्। अनारतं निरंतरम्। आनमन्तं प्रणमन्तं माम्। संसृतिगर्तमध्ये संसृतिः संसारः स एव गर्तः विवरः तस्य मध्ये। किं निपातयसि। एतावता तव पुत्रशोकः न गमिष्यति । मनसः पुत्रः कामदेवः, स च भगवता शंकरेण भस्मसात्कृतः, तद्वैरं च निर्यातयितुं हे मनः यदि शंकरभक्तं मां पीडयसि, पुनः पुनः संसारबन्धने क्षिपसि, नैवं तव पुत्रदाहजन्यः शोकः शममेष्यति-इति भावार्थः। शत्रुता तव शंकरेण सह, किन्तु तस्य कमप्यपकारं कर्तुमशक्तः त्वं शंकरभक्तं मां पीडयसीति तत्त्वम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ४९४) प्रत्यनीकालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च तत्रैव-' प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम्। ' इति । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥ २१ ॥

मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादृषिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥ २२ ॥

मरकतेति ॥ तत्र दण्डकारण्य इति शेषः। ऋषिनिकरैः ऋषिसमूहैः। रघुपतिं रामचन्द्रं। दूरात् अवलोक्य। इति वक्ष्यमाणः। संशयः प्रपेदे प्राप्तः- कीदृश इति वर्णयति-। एष मरकतमणिमेदिनीधरः मरकतमणीनां गारुत्मतानां मेदिनीधरः वृक्षः, वा अथवा एष तरुणतरः युवा। तमालः तरुः तमालाख्यो नीलवृक्षः। ससंदेहालङ्कारोऽत्र। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे

'ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ' इति । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० २५७) ससंदेहालंकृतावुदाहृतम् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।
इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै-
र्वनवसतिभिः[1] कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥ २३ ॥

१. वं०—कायच्छायाविलोकनतत्परैरुदितकुतुकैः ।

तरणितनयेति ॥ वनवसतिभिः वने वसतिः निवासः येषां तैः । कैः कैः जनैः । रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य । कायच्छायाविलोकनकौतुकैः कायस्य शरीरस्य छाया कान्तिः तस्या विलोकने कौतुकं विस्मयः येषां तैः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । आदौ पूर्वं । न संदिदिहे संदेहः कृतः । तं संदेहप्रकारं वक्ति— । एषा अग्रतो दृश्यमाना । तरणितनया तरणेः सूर्यस्य तनया कन्या यमुनेत्यर्थः । स्यात् भवेत्—इति संशये निश्चयो जायते—न । यतः सा यमुना । तोयमयी जलमयी । राममूर्तिस्तु न तथा । मरकतमणिज्योत्स्ना मरकतमणेः हरिन्मणेः ज्योत्स्ना कान्तिः । वा स्यात्—पुनर्निश्चयो भवति— न । यतः सा मधुरा कुतः । राममूर्तिस्तु मधुरा । अत्र वर्णसादृश्यात् वनवासिभिः द्विः संदिदिहे—पूर्वं यमुनाभ्रान्तिः, पुनर्जलाभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः—पुनः मरकतमणिज्योत्स्नासंदेहः, पुनस्तत्रमाधुर्याभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः । अतःनिश्चयगर्भससंदेहालङ्कारोऽत्र । उदाहृतं चैतद्रसगंगाधरे (पृ० २५७) अस्मिन्नेवालंकारे । हरिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं—" रसयुगहयैः न्सौम्रौस्लौगो यदा हरिणी तदा " इति ॥ २३ ॥

चपला जलदाच्च्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ।
गुरुनिःश्वसितैः कपिर्मनीषी निरणैषीदथ तां वियोगिनीति ॥२४॥

चपलेति ॥ इयं जलदात् मेघात् । च्युता पतिता । चपला विद्युत । वा अथवा । तरुमुख्यात् वृक्षमुख्यात् कल्पवृक्षादित्यर्थः । च्युता लता कल्पवल्ली । इति संशये निमग्नः । कपिः हनूमान् । मनीषी बुद्धिमान् । अथ । गुरुनिःश्वसितैः गुरुभिः दीर्घैः श्वासैः । ताम् सीतां । वियोगिनी रामचन्द्रात्

विरहिना । इति निरणैषीत् निश्चितवान् । अत्र सीतायाः कनकवर्णत्वेन कृशत्वेन च तां दृष्ट्वा हनुमतो मनसि चपलायाः कल्पवल्ल्याश्च संदेह उद्भूत स च तस्या दीर्घश्वासदर्शनानन्तरं सा सीतैवेति निश्चयेन तिरोहितः । अतः निश्चयान्तः ससंदेहालङ्कारोऽयम् । एतदुदाहरणे च पठ्यते रसगंगाधरे (पृ० २५८) पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २४ ॥

भूतिर्नीचगृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो
नाशो हन्त सतामसत्पथजुषामायुः शतानां[१] शतम् ।
दुर्नीतिं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि स-
न्किं कुर्वे जगदीश यत्पुनरहं दीनो भवानीश्वरः ॥ २५ ॥

[१] प०, वें०, शे०, बा०–समानां

भूतिरिति ॥ नीचगृहेषु अधमगृहेषु । भूतिः संपत्तिः । विप्रसदने विप्राणां ब्राह्मणानां सदने गृहे । दारिद्र्यकोलाहलः दारिद्र्येण निर्धनत्वेन कोलाहलः बालानां रोदनरवः । हन्त इति खेदे । सतां सन्मार्गावलम्बिनां पुरुषाणाम् । नाशः अकालमृत्युः । असत्पथजुषां असत्पथं असन्मार्गं दुर्मार्गमिति यावत् जुषन्ते सेवन्ते तेषाम् । शतानां शतं सहस्रं वर्षाणि । आयुः जीवनम् । एतादृशीं तव दुर्नीतिं अन्यायम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । हे जगदीश । कोपदहनज्वालाजटालः अपि सन् कोपः एव दहनः अग्निः तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः जटालः पूर्णः, क्रोधाग्निपूर्ण इत्यर्थः । किं कुर्वे किं करोमि, न किमपि कर्तुं शक्तः अस्मि । कथमिति चेत्–यत् यस्मात् कारणात् । अहं दीनः अशक्तः । भवान् च ईश्वरः सर्वशक्तिमान् । हे भगवन् एष तवान्यायो यत् नीचानां संपत्तिः किन्तु ब्राह्मणानां गृहे अशितव्यमपि नास्ति, सज्जनाः शीघ्रं म्रियन्ते, दुर्जनाः पुनश्चिरजीविनो भवन्ति, इत्थमन्यायं महान् मे क्रोध उत्पद्यते किन्तु असमर्थत्वात्, ईश्वरस्य तव कार्यप्रतीकारं कर्तुं न शक्नोमि–इति भावार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशंकं वदन्तु ।
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां[१]
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥२६॥

१. बा० °भाग्यभाजां नृपाणाम्.

आ मूलादिति ॥ अधुना ग्रन्थोपसंहारश्लोकाः । रत्नसानोः उत्तरदिशास्थस्य मेरुपर्वतस्य । मूलात् आ मूलपर्यन्तं । मलयवलयितात् मलयाख्येन दक्षिणदिशास्थेन पर्वतेन वलयितात् वेष्टितात् । पयोधेः समुद्रस्य कूलात् आ तीरपर्यन्तं । उत्तरतः दक्षिणपर्यन्तं अखिले भारतवर्षे इत्यभिप्रायः । यावन्तः । काव्यप्रणयनपटवः काव्यानां प्रणयने रचने पटवः चतुराः । सन्ति । ते सर्वे । विशंकं निर्भयं, निष्पक्षपातमिति यावत् । वदन्तु कथयन्तु । मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां मृद्वीका द्राक्षा तस्याः मध्यात् निर्यन् निर्गच्छन् मसृणः कोमलः रसः तस्य झरी प्रवाहः तस्य माधुरी मधुरता तस्याः भाग्यं सौष्ठवं, ऐश्वर्यं वा, तत् भजन्ति सेवन्ते इति तासां । वाचां वाणीनां । आचार्यतायाः गुरुतायाः । पदं स्थानं । अनुभवितुं उपभोक्तुं । मदन्यः मत्तः पंडितराजात् अन्यः । कः धन्यः भाग्यशाली । अस्ति इति । अहमेवाखिले भारतवर्षे काव्यरचनाचतुर इति जगन्नाथस्य गर्वोक्तिः । उदाहृतं च पद्यमेतत् रसगंगाधरे (पृ० ८४) गर्वाख्यस्य भावस्य वर्णने । लक्षणं चास्य भावस्य तत्रैव– ‘ रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः ’ इति ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

गिरां देवी वीणागुणरणन[1]हीनादरकरा[2]
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रसम् ।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते–
रधुन्वन्मूर्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः ॥ २७ ॥

[1]. बा० °गुणरसन°. [2]. बा० °कला.

गिरामिति ॥ गिरां वाणीनां । देवी अधिष्ठात्री–भगवती सरस्वतीत्यर्थः । वीणागुणरणनहीनादरकरा वीणायाः गुणाः तन्त्रीनामकानि लौहसूत्राणि तेषां रणने वादने हीनादरः शून्याभिलाषः करः हस्तः यस्याः सा । यदीयानां यस्य पंडितराजस्य संबन्धिनीनाम् । वाचां वाणीनाम् । अमृतमयं रसम् । आचामति आस्वादयति । तस्य पंडितपतेः जगन्नाथस्य । श्रवणसुभगं श्रवणयोः कर्णयोः सुभगं मधुरम् । वचः आकर्ण्य श्रुत्वा । मूर्धानं शिरः । अधुन्वन् अकंपयन् । ‘ महारस्यतममिदमिति संतोषेण शिरःकम्पनं हि लोके

तत्सूचकचेष्टात्वेन सुप्रसिद्धमेव ' इत्यच्युतरायः । यः अस्ति सः । अयं नृपशुः ना मनुष्यः पशुरेव । अथवा । पशुपतिः शंकरः । मदीयकविता-माधुर्यं पातुं सरस्वत्यपि बद्धादरा स्ववीणावादनकर्म त्यजति, एतादृशीं मत्कवितां श्रुत्वा यः कश्चिद्धर्षविस्मयाभ्यां शिरो न कंपयति, सोऽरसज्ञत्वात् पशुतुल्यो नरः, अथवा रागद्वेषादिशून्यो मुक्तः साक्षात् शंकरो ज्ञेय इति भावार्थः ॥ अतिशयोक्तिरलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २७ ॥

मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण[१] ।
मात्सर्यमग्नमनसां[२] सहसा[३] खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
मास्येषु धास्यसितमां[४] कियतो[५] विलासान् ॥ २८ ॥

१. बा.०—मद्वाचमङ्कुशविषादमनादरेण २. र०—°मन्दमनसां । बा०—०भुग्न-मनसां । ३. बा०—तरसा. ४. बा०—धास्यतितमाम् । र०—यास्यसि सताम् ५. नि०—कति नो । र०—विपुलं विलासम् ।

मद्वाणीति ॥ हे मद्वाणि । मात्सर्यमग्नमनसां मात्सर्ये असूयायाम् । परोत्कर्षासहिष्णुत्वे इत्यर्थः, मग्नं मनो येषां तेषाम् । खलानां दुष्टानाम् । अनादरेण दुष्टैः कृतेनेति तात्पर्यम् । सहसा विषादं दुःखम् । मा कुरु । यतः । काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतानां काव्यमेव अरविन्दं कमलं तस्य यो मकरन्दः रसः तस्य पायिनां मधुव्रतानां भ्रमराणां—काव्यास्वादनतत्पराणा-मित्यर्थः । आस्येषु मुखेषु । कियतः बहूनित्यर्थः । विलासान् विभ्रमान् । धास्यसितमां अतिशयेन धारयिष्यसि । ईर्ष्यालुभिरनादृतासीति मा दुःखिता भूः, सहृदयास्त्वां ध्रुवमास्वादयिष्यन्तीति स्ववाणीं प्रति पंडितराजस्योक्तिः । अत्र खलान् प्रत्यवज्ञा सूच्यते । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगंगाधरे (पृ ५०९) अवज्ञालङ्कारे । वसंततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित्केषांचिन्न खलु विदधीरन्नपि मुदम् ।
ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ २९ ॥[1]

1. Some editions read this verse after the 27th.

माध्विति ॥ मधु, द्राक्षा, साक्षात् अमृतं, अथ वामाधरसुधा योषिदधरामृतं—यद्यपि सर्वाण्येतानि सर्वेषां सदा हर्षमुत्पादयन्ति, किन्तु कदाचित् केषांचित् खलु—अर्थात् कस्मिन्नपि विशिष्ट काले, मनसो विरक्तभावे वा । मुदं हर्षम् । न विदधीरन् न जनयेयुः । अपि । ते मन्दमतयः मन्दबुद्धयः । अहहेति खेदे । जीवन्तः अपि ध्रुवं मृतका एव । येषां जगन्नाथभणितिः जगन्नाथवाणी । आनन्दं न जनयति । अत्र स्वकवितायाः मध्वादिभ्यः सर्वेभ्य आधिक्यं दर्शितम् । व्यतिरेकालङ्कारोऽयम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २९ ॥

निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहाराङ्कुराणां गिराम् ।
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय[1] त्वं संमुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः ॥ ३० ॥

१. प०–D. रचय ।

निर्माण इति ॥ हे सखे । यदि । अत्यन्तपाकद्रवन्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहाराङ्कुराणां अत्यंतपाकेन द्रवत् क्षरत् यत् मृद्वीकायाः द्राक्षाया मधु क्षौद्रं तस्य या माधुरी मधुरता तस्याः यो मदः गर्वः तस्य परीहारे अपहरणे उङ्कुराणां अग्रेसराणां गिरां वाणीनाम् । निर्माणे रचने । नितरां अत्यन्तं । मार्मिकः तत्त्वज्ञः । असि । तर्हि त्वं मादृशां संमुखे काव्यं सुखेन कथय । नो चेत् । आत्मना स्वयं । कृतं आचरितं । दुष्कृतं पापम् । स्वान्तात् मनसः । बहिः मा । कृथाः कुरु । यद्यलौकिककाव्यनिर्माणे कुशलोऽसि तर्हि निर्भयं मादृशां संमुखे काव्यं पठ, अन्यथा तत् स्वमनस्येव मुद्रयित्वा तूष्णीं तिष्ठेति भावार्थः । इयं कविगर्वोक्तिः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ६३) पठ्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

धुर्यैरपि माधुर्यै[1]र्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानाम्[2]
वन्द्यैव[3] माधुरीयं पंडितराजस्य कवितायाः ॥ ३१ ॥

१. बा०–माधुर्ये । २. बा०–°माक्षिकादीनां । ३ प०–D. अन्यैषा. प. remarks that E. puts this verse at the end of Vilāsa.

धुर्यैरिति ॥ द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानां द्राक्षा मृद्वीका, क्षीरं पयः, इक्षु, माक्षिकं मधु, सुधा अमृतं तेषाम्। माधुर्यैः । धुर्यैः प्रशस्यैः सद्भिः । अपि । इयं पंडितराजस्य कवितायाः माधुरी वन्द्या प्रशस्यतरैवेत्यर्थः । अत्र पंडितराजकवितामाधुर्याः सर्वेभ्योऽपि उत्कर्षवर्णनं, अतो व्यतिरेकालङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि संभाविता
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
संप्रत्युज्झितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
सर्वं पंडितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम्[1] ॥ ३२ ॥

1. नि० and the Ms. D. omit this verse.

शास्त्राणीति ॥ शास्त्राणि दर्शनव्याकरणादीनि । आकलितानि आलोचितानि, सम्यगधीतानीत्यर्थः । सर्वे अपि । नित्यविधयः संध्यावंदनादयः । संभाविताः कृताः । दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले दिल्लीवल्लभः दिल्लीपतिः शाहजहानाभिधः तस्य पाणिपल्लवं करकिसलयं तस्य तले तदाश्रयेणेत्यर्थः । नवीनं । वयः आयुः, यौवनमिति यावत् । नीतं क्षपितं । संप्रति वृद्धावस्थायामित्यर्थः । उज्झितवासनं उज्झिताः त्यक्ताः । वासनाः इच्छा यथा स्यात्तथा । मधुपुरीमध्ये मथुरायां । हरिः विष्णुः । सेव्यते । पंडितराजराजितिलकेन पंडितराजानां राजिः श्रेणी तस्याः तिलकेन मुख्येन श्रेष्ठेनेति यावत् । सर्वं कर्म । लोकाधिकं अलौकिकं । अकारि कृतम् । 'ई' नामके आदर्शपुस्तके तु तृतीयचरणमेवं पठ्यते—'संप्रत्यन्धकशासनस्य नगरे तत्त्वं परं चिन्त्यते'। तस्यायमर्थः—अन्धकशासनस्य अन्धकरिपोर्महादेवस्य । नगरे काश्यामित्यर्थः । परं तत्त्वं ब्रह्माख्यं । चिन्त्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया ।
मदीयपद्यरत्नानां मंजूषैषा[1] कृता मया[2] ॥ ३३ ॥

1. बा०—मंजूषेयं । 2. बा०—कृतिर्मम ।

इति पंडितराजश्रीजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे शान्तविलासश्चतुर्थः॥

दुर्वृत्ता इति ॥ दुर्वृत्ताः दुष्टं वृत्तं आचारः येषां ते । जारजन्मानः जारेभ्यः उपपतिभ्यः जन्म येषां ते । मदीयपद्यानि । हरिष्यन्ति स्वकीयत्वेन

स्थापयिष्यन्ति । इति शंकया भयेन । मदीयपद्यरत्नानां मदीयपद्यान्येव रत्नानि तेषाम् । एषा । मंजूषा पेटिका । मया कृता । यथा मंजूषास्थितानि रत्नानि चोरा अपहर्तुं न शक्नुवन्ति तथा स्वविरचितानि पद्यानि मयात्र भामिनीविलासाख्ये ग्रन्थे एकीकृत्य सुरक्षितानि कृतानि । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥३३॥

॥ इति चषकव्याख्याने शान्तविलासः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

BHĀMINĪVILĀSA

(*A Collection of Stray Verses in Sanskrit*)

ENGLISH TRANSLATION

IV. ŚĀNTA VILĀSA

1. Let this mind of mine, which is distressed by a number of spreading flames of a wild fire taking its rise in the circle of a great forest in the form of pleasures of senses, act like a Cakora towards the moon in the form of the face of मुकुंद which is the abode of all sweetness and in which beauty is ever on the increase.

2. O you, who are a support to the lotuses in form of the eyes of लक्ष्मी the daughter of the ocean, quickly cool me, who am apt to break under the force of the excess of mental pains more troublesome than raging fire, by glances pleasing to the three worlds and removing the pride of the greatness of the blowing morning lotuses.

3. Let the wonderful line of clouds, resting on the trees on the banks of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, encircled by hundreds of lightnings of permanent lustre and removing the fresh troubles of men through compassion even when only remembered, be the subject of my contemplation (lit. kiss my mind).

4. Let the तमाल tree which illumines the region of the forest on the skirts of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, taking away the burden of the fatigue of frequent going and coming in the journey (birth and death in this संसार) of living beings encircled by rows of creepers (the गोपीs) and endowed with sweet splendour, soon remove my troubles entirely.

5. O lord! I, a shameless creature, being filled with pride, do not, even in dream remember the advice (contained in the उपनिषद्s etc.) which you imparted to

me by pure words sweet like nectar. Even though I have thus committed hundreds of faults, you still count me as one of your own. O lord of Yadus! there is no store of mercy greater than yourself, nor is there a person more arrogant than myself.

6. Go to पाताल or to the capital of gods or to the top of the Meru mountain: cross the line of several oceans yet your desires will never come to an end: if you, who are overwhelmed with mental and physical troubles and old age, desire for eternal happiness, then do you accustom your tongue to the medicine *viz.* the word "Śrī Kṛṣṇa." What is the use of other useless labours?

7. Grapes have been tasted, candied sugar eaten and pure water has been drunk; nectar even has been tasted by going to heaven, and the lower lip of रंभा bitten several times (by you): but, O soul of mine, tell me truly, if the sweetness issuing from the two letters कृष्ण has ever been observed by you while wandering in this wordly existence again and again?

8. Glory to the two letters कृष्ण which are the thunder-bolts to the mountains of sin, which act as a specific medicine to the prolonged illness of the worldly existence, which are the sunrise to the deep darkness of the night of false knowledge, which are like a fire encircled by terrible flames to the trees of the harassing afflictions (क्लेशs) and which are the entrance-gate to the palace of final beatitude.

9. O mind, I tell you this for your own benefit. You should not form friendship with a certain person (कृष्ण) who feeds herds of cows in the वृंदावन forest and who resembles a new cloud (in complexion): for, enticing you by his faint smiles emitting on all sides the nectar of his beauty, he will soon lead you and your dear objects to destruction.

10. O tongue! if you are an appreciator of sweetness, accustom yourself to the name कृष्ण which emits sweetness better than that of grapes even, which, when it occupies the interior of the heart produces some indescribably great love (towards him) and which, when it lies in the throat, entirely drives away the internal ignorance.

11. There are many beautiful birds in this world: but of them all I am greatly attached to the चातक; for it is through him that, by being reminded of the cloud, his friend, the indescribable ब्रह्म which goes by the name of कृष्ण finds its way into my mind.

12. Alas! who can describe the impropriety of those, who, not knowing their own hearts, inquire of others about that Viṣṇu by whose brilliance, pervading the Universe, the whole world shines and who is the substratum of all knowledge in the shape of ego.

13. Oh mind, my friend, if you are desirous of serving, serve the Lord of लक्ष्मी; if you are eager for contemplation, meditate upon him who has disc for his weapon (विष्णु); if you have set your heart upon singing, chant the hymns (in praise) of the enemy of Cupid (शिव) or if you wish for sleep, enjoy the sleep, which brings on rapture of absorption into Brahman.

14. Pious men (like elephants) who have their bodies heated by the great summer heat of the worldly existence and who have broken, through force, the chain of great ignorance and who have removed their sins, bathe into this pure lake of nectar in the form of the Soul which is cool on account of the absence of all desires.

15. The acts of persons, who are puzzled by this worldly existence are all blunders; (for instance) in order to get free from the worldly ties, they resort to

religious performances such as sacrifices and others, which themselves are ties; in order to secure inward peace, they vex their mind by pondering over the conflicting opinions of hundreds of sages and while wishing to get to the other end of the impure ocean, they bathe into the sacred waters of rivers.

16. Let my devoted mind having first kissed the feet and then embracing the legs, knees, thighs, naval and the heart, sport finally in the charms of the lotus-like face of Viṣṇu.

17. O soul of mine, why do you feel uneasy, if you do not see any means of salvation? Will not the son of नंद ever cross the range of your thoughts in future?

18. Let me not possess even for a moment the wealth, which becomes pleasant on account of the sweet humming of the rows of bees hovering over the rut (flowing) from the temples of intoxicated elephants. (For) the delight of worshipping the feet of Viṣṇu is lost to those who are plunged deep in that wealth and whose minds are overpowered by the pleasures brought about by it.

19. O soul, why do you sleep giving up all sense of care in this old age? Death is drawing near. Or rather, enjoy sleep at your ease; (for) the mother Ganges is awake by your side.

20. Why do I harass my mind by struggling after everything in this world. There is one to watch always over me and it is the son of नंद, the supreme Lord.

21. Oh my mind, why do you hurl me down into the pit of worldly existence—me who am constantly bowing down at the lotus-like feet of the destroyer of the mind-born (*i. e.* Śiva, the destroyer of Cupid). By doing this, the grief for the loss of your son will not cease.

22. There (in the Daṇḍaka forest) at the sight of the lord of Raghus from a distance the sages were seized with doubt as to whether it was a tree of emeralds or a young Tamāla tree.

23. Is it the river यमुना? No. For that (river) is full of water. Or is it the lustre of emeralds? No. For how can that (lustre) be so sweet:? By whom, residing in the forest, and having a curiosity of looking at the lustre of Rāma's body, were not such doubts entertained in the beginning?

24. While plunged in doubt as to whether it was lightning dropped down from a cloud or a creeper come down from its supporting tree, the intelligent monkey (Hanumān) at last determined from the heavy sighs that it was a woman (सीता), separated from her husband (राम).

25. Prosperity reigns in the houses of the mean; while loud cries, indicating poverty, are heard in the houses of the Brāhmins. Alas! destruction awaits the good, while a life of hundred years is in store for those who betake themselves to the wrong path. Although I become surrounded by flames of fire in the form of anger, when I see this injustice of yours, still, O Lord, what can I do? I am helpless while you are all-powerful.

26. Let all those persons, skilful in composing poems, from the foot of the Meru Mountain down to the shores of the ocean surrounded by the Malaya mountain, declare openly if there is any other person besides me, who is fortunate enough to enjoy the position of being the master of the Speech which has the good luck of possessing the sweetness of the flow of the sweet juice, coming out of the interior of the grapes.

27. He must either be Śiva or a beast in the form of man who does not nod his head on hearing the poems sweet to the ear of the best of poets, the nectar-like sweetness of whose poetical composition is tasted by the Goddess of Speech, suffering her hands to disregard the playing upon the chords of her lute.

28. O my muse, don't at all be sorry for the disregard on the part of the wicked persons, whose minds are engrossed by jealousy; for, you will have numerous sports in the mouths of (those people who are like) bees, drinking the honey from the lotuses in the shape of poetry.

29. Honey, grapes, the very nectar, or the nectar-like lower lip of a lovely woman may not give delight to some and on certain occasions. (But) alas, those dull-headed persons, though living, are really dead, to whom the words of Jagannātha do not give any delight.

30. If you have the best skill in composing poems, capable of surpassing the excessive sweetness of the juice dripping from very ripe grapes, then alone should you, Oh friend, repeat your poem fearlessly before persons like myself. Otherwise do not bring it out of your heart as you would not a sin committed by yourself.

31. This sweetness of the poetry of the best of Paṇḍitas (myself) deserves to be saluted even by the best sweetness of grapes, milk, sugarcane, honey and nectar.

32. The Śāstras have been learnt, all the daily duties have been performed; the prime of life was passed under the patronage of the king of Delhi; now, having given up all desires, Viṣṇu is being worshipped by me in the city of Mathurā; (thus) in every respect the best among the Paṇḍitas has done everything in extra-ordinary manner.

33. I have prepared this casket for jewels in the shape of my verses fearing that vile bastards will plagiarise them (lit. steal them away).

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA IV

S'ānta

1. This chapter is called शान्तविलास as it is full of feelings of निर्वेद, indifference to this world. The prevailing sentiment is शान्तरस.

Note the alliteration in this verse. The idea of चकोर drinking in moon-light is a favourite theme with Sanskrit poets. Cf. 'चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि।' 'ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मत्ताश्चकोरांगना:' (विद्धशालभंजिका)। The word चंदिर for चन्द्र is rare and has been employed by the poet to rhyme with इन्दिरे and मन्दिरे. The reading °मलय seems to be a misprint in the नि०, as the commentator takes the word वलय and not मलय. The reading विगलितं is not so good. It will mean—my mind which has been melted by, etc.

2. The reading—प्रभातजलदोन्नमद्गरिम, etc. is not a happy one, for there is really no गरिमा or greatness in a morning cloud, unless we take it in the sense of beauty of redness which is surpassed by the redness in the eyes of कृष्ण. °सर्वंकषे is wrong. The meaning of जगत्त्रितय-लोचनै: will be—(the eyes) which are the eyes of the three worlds.

3. "The कादम्बिनी is to be identified with Kṛṣṇa, and it is superior to an ordinary line of clouds inasmuch as the latter removes heat only by means of its showers and not by its remembrance, is accompanied only with one lightning and not hundreds of them, and that one lightning too has only a momentary lustre

and not a permanent one, and is seen only in the sky and not on the trees of Yamunā. The *alaṅkāra* is consequently व्यतिरेक. Nāgeśabhatta takes विद्युताम् to mean तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपांगनानाम्."

4. The adjectives in the first three lines go to support the hyperbole contained in the 4th line, where the तमाल tree is completely identified with Kṛṣṇa's body. The reading मुदा, meaning happily, does not bring the force of सदा; for this तमालद्रुम removes the fatigue "always," unlike the ordinary tree which can remove the fatigue only at times. The reading गतागतैः does not give any sense. क्रमभरं is as good as श्रमभरं. The reading अतितरां is less forceful than अतितमां which is in superlative degree. This verse is given in R. G. as an instance of सावयवातिशयोक्ति.

5. संस्पृशामि—I touth. It is not so direct in its sense as संस्मरामि—I remember; for, one remembers 'advice.' To touch advice will mean to act upto it. संस्पृहामि is quite wrong, as the root स्पृह belongs to tenth conjugation and the correct form would be संस्पृहयामि. निस्पृहः would mean that he is free from desires; it does not fit into the context, as अहंभावावृत्तः cannot be निस्पृहः. The reading दयापरः, although means the same as दयानिधिः, is better as it rhymes with मत्तोऽपरः. The advice or teaching imparted means the spiritual teaching based on the Upnisads, etc.

6. The word रसायन means a medicine which prevents old age and prolongs life; hence it is very appropriate for a person who is आधिव्याधिजरापहृत. The reading वासवपुरीं is as good as वा सुरपुरीं, only it loses the force of alternative which is brought about by वा. नि०— reads °परंपराः in plural, and in keeping with it शान्ताः also in plural. महादेव explains आधिव्याधिजरापराहातिमातिक्षेमं निजं

वाञ्छति........रसपरे......श्रमं:, as follows—तस्मात् श्रमः अन्यैः कृष्णव्यतिरिक्तविषयैः सरसपुरुषे किं प्रयोजनं, कीदृशे रसपरे आधिव्याधिजराणां परं अधिका आहतिर्दुःखं तत् विद्यते यस्य तस्मिन् पुनः कीदृशे निजं क्षेमं वाञ्छति तस्मिन् फलानुगामि श्रीकृष्ण इत्येव रसायनं रसस्थानं सर्वमन्यं (?) नीरसं कृष्णव्यतिरिक्तपदार्थं दुःखरूपमित्यर्थः ।

7. "Here it is to be supposed that the soul has got the power of remembering incidents of the past births by the efficacy of the utterance of the name of Kṛṣṇa, otherwise it would have been absurd to put a question regarding other births (स्वर्यातेन सुधाप्यधायि etc.) to one that knew nothing about them." The reading समस्तसरितः is not a good one; समस्तायाः सरितः—of the entire river—does not improve the sense. Moreover, it is impossible to drink the water of the entire river. The reading स्वर्यातेन कदाप्यधायि is grammatically incorrect. महादेव's explanation is also wrong; cf. हे मदीय जीव त्वं स्वर्यातः स्वर्गं गत्वापि रंभाप्सरास्तस्याधरः (?) दशनच्छदखण्डः सञ्जातो यस्य इन्द्र (दन्त?) घट्टनात् सः अपि रसालः न कदापि कतिधा केनापि वधु (?) प्रकारेण न अधायि न अधरामृतं पीतं पीतमपि तादृशस्वादो न ।

The reading सुधाधिकरसः has the disadvantage of eliminating अपि. Otherwise, it goes with रम्भाधरः (which is sweeter than nectar).

8. वज्र, Indra's thunderbolt, had destroyed the mountains by clipping their wings. पापभृतां सतां will have to be construed as वज्रं पापभृतां and सतां भवगदोद्रेकस्य. It is not so good as the one adopted in the text, as the force of वज्र's utility is lost here. भयगदोद्रेकस्य is explained by महादेव —भय (यं) एव गदो रोगः मृत्युरूपः etc. The क्रूरक्लेशs are those described in 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' योगसूत्र II. 3. The उरुभरज्वालाजटालः is to be explained as उरुः भरो यासां ताः ज्वालाः, ताभिः जटालः ।

9. With regard to the purport of this verse the Acyutarāya observes thus: विरोधिलक्षणया स्वचेतः प्रत्येव

भगवद्ध्यानमाक्षेपालङ्कारेणोपदिशति. The विषयs, viz. the objects of ten इन्द्रियs are called the 'dear ones' of the mind, as it is really the mind which enjoys all the objects ultimately. The reading असितः = black, will have to be construed as कोऽपि असितः कृष्णवर्णः, but it is rendered redundant by नवाम्बुदनिभः hence it is to be dropped. महादेव gives a queer explanation of सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः संयोज्य मन्दस्मितैः—सौन्दर्यमेवामृतं उद्गिरद्भिः क्षिपन्तीभिर्गोपीभिः सह मन्दस्मितैः संयोज्य. Not only is it absurd, but grammatically wrong, as उद्गिरद्भिः is masculine and cannot go along with गोपीभिः.

10. "There is a pun on the word रसज्ञा. For it is also a synonym of the tongue. Thus यद्यसि त्वं रसज्ञा means 'if you are really a रसज्ञा' and 'if you can make distinction between the flavours of different things and choose the best for yourself." बा० reads लग्नां and °मग्नां, which is wrong: for °मग्नां may well stand in opposition with प्रीतिं but how can लग्नां go with ध्वान्तजालम्? व्याधि means 'disease', but it is not an improvement on ध्वान्त. अच्युतराय explains द्राक्षौघैः as मृद्वीकादियावत्तदुत्तमजातीनां य ओघाः संघास्तैरित्यर्थः। अनेन लोकोत्तरमाधुर्यवत्त्वं तेषु ध्वन्यते। The reading द्राक्षार्थैः is explained by महादेव—द्राक्षामाल्यैः which is wrong.

11. अच्युतराय takes ऊर्ध्वाक्षैः for ऊर्ध्वनेत्रैः. That is, the चातक birds remind of clouds when they have their eyes fixed at heaven. This is a better reading than अध्यक्षैः, for चातकs would remind of clouds more readily when their eyes are raised than when they are simply seen. निजसुखं is not a happy one; it will have to be explained as निजं च तत् सुखं सुखस्वरूपं. नीरजं is quite wrong; चातकs have nothing to do with कमलs. The reading स्मृत्यारूढं of रसगंगाधर gives rise to tautology as it is immediately preceded by स्मारयद्भिः.

12. "विष्वगञ्चतीति विष्वद्रीची तया. सर्वासामपि etc. The Vedantins hold that the individual soul is identical

with the Supreme one. But apparently the one is different from the other. And therefore whenever the individual soul in the *saṁsāra* condition speaks of itself as अहम्, the real thing, to which this अहम् points, is not the individual soul itself, but the Supreme one on account of an identity, existing between the two. विष्णु is here spoken of as identical with the Brahman." (प०) अच्युतराय reads विष्वग्रुच्या and also sees that it is open to the fault of repetition as we have the word भासा further. He, therefore, explains it as follows—विष्वक् समन्ततः सर्वदेशकालाद्यवच्छेदेनेत्यर्थः। रुचिः सर्वजीवानां प्रीतिर्यस्यां सा तथा तयेत्यर्थः। तत्तद्वस्तुविषयकज्ञानेऽभिलाषो हि सर्वेषां जीवानामवश्यं वाच्यः। अन्यथोपादेये स्वेष्टविषये प्रवृत्तिरनुपादेये स्वानिष्टविषये निवृत्तिश्च तत्तज्ज्ञानमन्तरा कथं भूयात्। तस्मादुक्तव्याख्यानं युक्तमेव। एवं दीप्तिवाचिभ्यां रुचिभाःपदाभ्यां द्विरुक्तिरपि प्रत्युक्ता। एतादृश्या भासा स्वरूपभूतस्वप्रकाशचितेत्यर्थः। रसगंगाधर reads विष्वद्रीचा......धाम्ना, which is as good as the present text, and सर्वेषामप्यहमयमिति. The latter will mean सर्वेषां अहं तथा अयं इति ज्ञानानामपि यः प्रत्ययालम्बनम्। The word अहं stands for one's self and अयं for everything different from it. Cf.—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः विषयविषयिणोः, etc. (शांकरभाष्य). "अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा। विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत्" (quoted by अच्युतराय). गूढमालंबनं is explained by Vaidya as गूढं विवेकेनापि निर्णेतुमशक्यम्. अच्युतराय explains स्वहृदयतल as स्वहृदयानि स्वान्तःकरणानि...बुद्धिमनोरूपाणीति यावत्। तेषां यत्तलं वास्तविकं रूपं आधारो वा अद्वैतात्मप्रकाशः।

13. Mr. Paranjape rightly observes "The poet finds that his mind is naturally inclined to serve others, to be anxious for trifles, to talk at random, and to sleep away the time idly. And seeing the impossibility of changing the natural inclinations he advises it to change the object of service etc. स्मररिपोर्गाथा. On this Mr. Vaidya says गाथा भगवद्गीतादिरूपा, which is found also in the Ānandāśrama commentary. Now it is too well known that the Bhagavadgītā is a गाथा not of Śiva,

the enemy of Cupid, but of Viṣṇu; and consequently the above explanation is wrong. On this point the commentator of G., who has the same reading, observes thus: स्मरारिपोर्मदनान्तकस्य श्रीशंकरस्यैवेत्यर्थः । गाथा व्यासादि-प्रथितकथेत्यर्थः...अत्र स्मरारिपुपदेन वक्तुरभेदभक्तत्वं व्यज्यते । Now whoever will think for a little while on the last sentence will perceive why the commentator thought it necessary to add it. He must have surely felt the want of some synonym of Viṣṇu in the third line also in keeping with the contents of the preceding two lines; and not finding it, he must have next thought of identifying Śiva with Viṣṇu. And thus from the commentator's own words it follows that his reading is defective, and that any other reading supplying a synonym of Viṣṇu will suit better. Now although I have not got such a reading in my text, but have the same which I have taken so much trouble for giving reasons to reject, still it is owing to no such reading being found in the copies that I have collated. The Rasagaṅgādhara, however, supplies us with such a variant, which runs thus: आलापं यदि कांक्षसे मधुरिपोर्गाथा तदालप्यताम्. The commentator of H. also gives स्मरगुरोः as another reading in the present case, but he adds स (पाठः) तु शिवैर्षैकाणाम् । अस्माकं तु विष्णुशिवयोरैकत्वरूपभ्रान्ति (?) स्ततस्मात्स्मरस्य रिपुः शिवः. But from the usual worthlessness of this commentary one need not attach any importance to its remarks. And even if according to its opinion the reading स्मरारिपोः is retained, it incurs a fault which is shown above. And hence the reading of R. G. or स्मरगुरोः may be adopted." आलाप्यतां is as good as आलप्यताम्. कथ्यतां is also no improvement. The B. Ms. of Paranjape's text reads स्वीयं..... निरर्गलसखं which means if you want 'your own unrestrained friend', i. e. if you want to make him your own without any restraint. महादेव explains निरालसमुखे as नी(नि)रालसं

नेत्रतन्द्रानिरस्तं सुखं यस्य तस्मिन्निर्जरे इत्यर्थः. सुखं of अच्युतराय is to be taken as क्रियाविशेषण of सुप्यताम्.

14. "The simple meaning of the verse is that, being tormented with the sufferings of this world, wise men break the tie produced by ignorance, no longer entertain any worldly hopes, and devote their time to a realisation of the identity of their souls with the Brahman, in doing which all their sins are destroyed." (प.) If we adopt the reading करटिनः, then the idea of elephants will not be inferred but expressed. The अलंकार then would be समस्तवस्तुविषय सावयवरूपक.

15. The reading अशुजलनिधेः is wrong. महादेव explains सर्वं कामादिकमिह etc., as—सर्वं कामं धर्मार्थादित्रयं. पारमातुं सकामाः is as good as पारमारोढुकामाः

16. अच्युतराय reads नाभिचक्राणि and remarks नाभिहृदयानीति पाठस्तु सरल एव. आश्लिष्य is as good as आलिंग्य. But आलक्ष्य does not fit in here.

17. "The remembrance of Kṛṣṇa is the very remedy that is wanted, and hence if the soul is devoted to Kṛṣṇa, there is no longer any cause for it to be distressed." महादेव explains चेतः शरणावस्थां किं नाम कदापि पुरुषस्य as शरणावस्थं शरणागतं पुरुषस्य चेतः अन्तःकरणं कीदृशं न कं दापि दद्यात्येवेत्यर्थः। एकदेशविकृतमनन्यवत् ज्ञेयम्.

18. 'अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः. R. G.' मा भासन्तु—May not shine upon me. संगीतसुभगाः as good as झंकारसुभगाः. The reading of Vaidya is द्रविणमदिरावूर्णितदृशां which he explains as संपत्तिमद्यसेवनेन भ्रांतदृशाम्.

19. "वयसः शेषे, strictly speaking, means 'in the remaining part of the life.' The reading in R. G. where this verse is given as an instance of आक्षेप according to the opinion of some, is शेषे वयसि त्वमागतः &c." The construction will be त्वं शेषे वयसि किं निःशंकं शेषे, मृत्युः आगतः. निःशंकः will go with त्वं, if we adopt it.

20. अच्युतराय explains the reading संपादयामि . यदयम् as—अहं धरातले धावं धावं पुनः पुनर्धावनं विधाय किं संपादयामि किं वाग्रे संपादयिष्यामि । सुखादेर्दैवमात्रायत्तत्वाद् व्यर्थ एव तदर्थमायास इत्याशयः । The reading धावन् धावन् is not so appropriate as that of our text, as there will be प्रथमासामानाधिकरण्य in the शतृप्रत्यय.

21. " The *alaṅkāra* is प्रत्यनीक, since the mind, unable to do any injury to the god Śiva who is its real enemy on account of his having destroyed Cupid, the mind-born god (and hence its son), satisfies its thirst of revenge by doing some harm to a person who is devoted to Śiva. But the simple fact contained in the verse is that the mind, while it is being directed towards God, is often attracted by worldly objects.' For another instance of the प्रत्यनीकालंकार cf. II. 93. supra. अच्युतराय reads आमनन्तं and explains it as वेदतः स्मरन्तं.

22. अच्युतराय explains मेदिनीधर as mountain, but it is more appropriate to take it with Mr. Vaidya in the sense of tree, for Rāma could not have been mistaken for a mountain.

23. Mr. Vaidya reads रघुपतेः कायच्छाया विलोकनतत्परैरुदित-कुतुकैः and explains it as उदितकुतुकैः प्राप्तकुतूहलैः (विलोकनतत्परैः दर्शनोत्सुकैः) रघुपतेः कायच्छाया देहकान्तिः ।

24. जलदच्युता is as good as जलदात् च्युता, the former being a Compound. Sītā being of golden colour is mistaken for 'lightning' or 'a creeper of the celestial tree.'

25. समानां = years, is a better reading.

26. आमूलात्...पयोधेः From north to south. महादेव reads ०भाग्यभाजां नृपाणां and explains in his usual curious way as—भाग्यं सुखं भजतां सेवतां पुरुषाणां मध्ये नृपाणां महमदक्षोणिपतीनां सभायामित्यर्थः ।

27. अच्युतराय quotes a parallel verse—सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया । यस्य नो द्रवते चित्तं स वै मुक्तोऽथवा पशुः । The metre

is शिखरिणी. °रसनं = °शब्द:, but is less appropriate than रणन which means playing. °कला is wrong. The word नृपशु is again curiously explained by महादेव as क्षितीशो महम्मद:.

28. Wirh the first two lines cf. बोद्धारो मत्सरग्रस्ता: etc. Bh. II. महादेव gives the reading मद्वाचमंकुशविषादमनादरेण and indulges into the following fanciful and wrong explanation मद्वाचं अंकुशवद्विषादं दु:खं यथास्यात्तथा हस्तिनां अंकुशं यथा तथैव पंडितानां मम वाणी विषादकरी तत् यथा स्यात्तथाऽनादरेण. If we adopt मद्वाचं as द्वितीयान्त, then whose object will it be? र० reads मात्सर्यमन्दमनसां which means-whose minds are dull on account of envy. °भुग्नमनसां would mean—whose minds are depressed. तरसा and सहसा are equally good. धास्यामितमां is wrong, second person of the verb is required here. धास्यसि सतां is equallv good. कति नो is better reading, as it means—how many विलासs would you not have?—more emphatic. र० reads विपुलं विलासं, singular, where it will have to be taken in the Collective sense.

29. अच्युतराय remarks thus with regard to the persons to whom and the times at which मधु etc. do not give delight:—तत्र मधुद्राक्षे पित्तोपहतरसनस्य सर्वस्य, अमृतवामाधरसुधे तु मिलिते चेज्जीवन्मुक्तानामेव, केवलवामाधरसुधा तु तादृशवृद्धस्यैवानादरविष इति विभागो वोध्य: । "The poet means to say that the delight resulting from his poetry is not, like that of मधु etc., rastricted to any particular persons or times, but that it is universal."

31. महादेव's readings is—द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकादीनां माधुर्यै धुर्यै: अपि and it is an improvement on the text where we have to understand सद्भि: अपि. अन्यैपा, again, is better than त्वन्यैव, as the former suggests what the latter expresses.

32. "नित्य duties are thus defined: नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संध्यावन्दनादीनि. Vedāntasāra. But I do not see what लोकाधिकत्व lies in things like संध्यावन्दन and others.

The King of Delhi referred to in the second line must have been Shah Jahan. पाणिपल्लवतले वयो नीतम् etc. shows the great ease and happiness with which he passed his youth at the court of Delhi. The reading given in the foot-note for the third line means, 'the highest truth (about Brahman) is now being meditated upon in the city of S'iva, the destroyer of the demon, Andhaka.' The city meant is Benares. From the constant references to Kṛṣṇa, the Yamunā, and Vṛndāvana, in the verses of the fourth Vilāsa it seems to be certain that the poet must have originally lived in Mathurā, as the reading of the text says. And on the strength of the other reading and the popular traditions this also may be conjectured that he must have subsequently gone to reside also in Benares at least for some period. लोकाधिकम् may be taken either as an adjective or as an adverb."

33. On हरिष्यन्ति etc. अच्युतराय remarks : केचिद् दुर्जनास्तावन्मदीयोऽयं श्लोको मदीयोऽयं श्लोक इति विद्वत्सदःसु श्लाघनेनापहारं करिष्यन्तीति तन्निराकरणार्थमेवेति द्योत्यते. "When मया is present in the verse, मदीय looks awkward. स्वकीय would have been better."